

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ВБД: 1 (091)

Бо ҳуқуқи дастнавис

НАСРИДДИНОВ ҲУКМИДДИН НАҶМИДДИНОВИЧ

**КОНСЕПСИЯИ ФАЗИЛАТИ ИНСОН ДАР ОСОРИ
АҲЛОҚИИ МУҲАММАД ҒАЗОЛӢ**

Автореферати

**диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои
фалсафа аз рӯи ихтисоси 09.00.03 –Таърихи фалсафа (илмҳои
фалсафӣ)**

Душанбе – 2025

Диссертатсия дар кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ:

Зиёев Идибек Ғозиевич – доктори
илмҳои фалсафа, профессори
кафедраи диншиносии Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ:

Диноршоева Заррина Мусоевна –
доктори илмҳои фалсафа,
сарҳодими
шуъбаи таърихи фалсафаи
Институты фалсафа,
сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи
А.Баҳоваддинови АМИТ

Гулов Ислон Файзахмадови –
номзади илмҳои фалсафа,
и.в.дотсенти кафедраи фалсафа ва
фарҳангшиносии Донишгоҳи
давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба
номи С.Айнӣ

Муассисаи тақриздиханда:

**Донишгоҳи техникии Тоҷикистон
ба номи М.Осимӣ**

Ҳимояи диссертатсия «18» сентябри соли 2025 соати 16:00 дар
ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6D.КОА-092 назди Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон баргузор мегардад. Суроға: 734025, ш. Душанбе,
хиёбони Рудаки 17.

Бо диссертатсия дар сомонаи www.tnu.tj ва китобхонаи
марказии илмӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон шинос шудан
мумкин аст.

Автореферат «___» _____ соли 2025 аз рӯи феҳристи
пешниҳодшуда ирсол карда шудааст.

Котиби илмӣ Шурои диссертатсионӣ
номзади илмҳои фалсафа

Ҳайтов Ф.Қ.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар шароити густаришҳои ва пешрафти илму техника вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фарҳангӣ ва маънавии инсон тағйир пазируфта, ахлоқи одамон зери таъсири омилҳои гуногун ба бухрон рӯ ба рӯ мегардад. Аз ин рӯ, барои бартараф сохтани ин бухрони маънавӣ омӯзиши амиқи арзишҳои ахлоқӣ дар таълимоти мутафаккирони гузашта ва истифодаи амалии онҳо тақозо карда мешавад. Ин амал дар замони муосир танҳо дар он сурате самаранок буда метавонад, ки агар концепсияҳои гуногуни ахлоқӣ мавриди таваҷҷуҳи хосса қарор гирифта, сифатҳои ахлоқи ҳамида ҷиҳати ислоҳи нуксонҳои тарбиявӣ ва самаранокии онҳо барои инсонии муосир аз нигоҳи илмӣ асоснок ва арзишҳои ахлоқии мусбат дар амалия татбиқ ёбанд. Яке аз чунин сарчашмаҳои асри миёнагӣ барои мардуми кишвари мо андешаҳои ахлоқии мутафаккирони Шарқ, умуман ва махсусан, таълимоти ахлоқии яке аз намояндагони он – Муҳаммад Ғазолӣ мебошад, ки дар тури асрҳо аҳамияти тарбиявӣ-ахлоқии худро гум накардааст.

Аз ҷониби дигар, агарчи ин мутафаккир дар рукуди ҷаҳонбинии фалсафӣ, махсусан фалсафаи машшоиҳои шарқӣ саҳмгузор будааст, аммо нақш ва мақоми илмӣ осори ахлоқии ӯ дар рушди минбаъдаи илми ахлоқ зиёд мебошанд. Махз ҳаминаро ба назар гирифта, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон асари Ғазолӣ «Кимияи саодат»-ро дар қатори «Насиҳатнома»-и Имоми Аъзам, «Қобуснома»-и Кайковус ва асарҳои дигари мутафаккирони тоҷик гузошта, таъкид доштаанд, ки дар онҳо «марҳалаҳои муҳталифи таҷрибаи ахлоқии миллати тоҷик ҷамъбаст гардида, нақши падару модар дар тарбия, таълим ва ташаккули фарзанд, ки ояндаи ҷомеаро муайян менамояд, бо далелҳои муътамад ба исбот расидаанд»[24]. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, агарчи шахсият, ҷаҳонбинӣ ва осори Муҳаммади Ғазолӣ дар Шарқу Ғарб мактаби ғазолишиносиро ташаккул дода, паҳлӯҳои гуногуни ҷаҳонбинии ӯ мавриди омӯзиши муҳаққиқони зиёд қарор гирифтаанд, аммо махз ҷузъиёти таълимоти ахлоқӣ-ирфонӣ ӯ, ки арзиши баландтар доранд, ба ҳадди камтар таҳқиқ ёфта, боз ҳам дақиқтар ва амиқтар омӯхтани ин ҷанбаҳои таълимоти мутафаккир ва аз нигоҳи аксиологӣ арзёбӣ намуда, ба

даврони муосир мутобик карда истифода бурдани онҳо мубрам гаштааст.

Масъалаи муҳим ва мубрам будани омӯзиши арзишҳои ахлокиро бо он низ муайян кардан мумкин аст, ки баъди пош хӯрдани собик Иттиҳоди Шуравӣ ва сохибистиклол гардидани кишвари мо, дар ҳақиқат ҳам, таваҷҷуҳи хосса ба осори ниёгон ба яке аз самтҳои афзалиятнок ва муҳими илми ватанӣ табдил ёфт, зеро аз як ҷониб, он на танҳо дорои аҳамияти бузурги илмӣ-амалӣ аст, балки аз ҷониби дигар, таҳқиқи ин осор имкони воқеӣ фароҳам меорад, ки ҷанбаҳои мусбати онҳо дар ташаккули худшиносии миллӣ, ватану ватандорӣ, ҳифз ва ба мерос мондани сарвати маънавии гузаштагонамон барои наслҳои минбаъда нақши муҳим бозанд. Дар ин самт низ осори ахлокии Ғазолӣ метавонад судманд бошад.

Аз ҷониби дигар, ҳар як асари Ғазолӣ дар марҳалаҳои гуногуни ҳаёти ӯ навишта шуда, ташаккулёбии ҷустуҷӯи “ҳақиқат”-ро дар таълимоти мутафаккир аз дидгоҳҳои мухталиф ташкил менамоянд, ки камтар мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтааст. Аз ин рӯ, ташаккул ва таҳаввули афкори ин мутафаккир аз фалсафаи калом то ирфон, махсусан дар самти бунёди консепсияи ғазилати инсон дар осори ахлокии ӯ, арёзбии аксиологияи ин ақидаҳои ӯ то ҳол ҳам дар илми ватанӣ мубрам боқӣ мемонад. Барои таҳқиқ намудани масъалаҳои ахлоқӣ дар таълимоти Ғазолӣ зарур аст, ки ҷанбаҳои гуногуни он дар асоси усулҳои арзишшиносӣ таҳқиқ карда шуда, аҳамияти онҳо барои даврони муосир муайян гардад. Дар баробари ин, таҳқиқи муқоисавии масъалаҳои ахлоқӣ, ки дар ин таҳқиқот сурат гирифтааст, яке аз чунин воситаҳои муҳим мебошад, ки метавонад дар баҳогузорӣ ва муайян намудани арзиши воқеии осори Ғазолӣ бо мақсади инкишоф додани маънавияти инсонии муосир мусоидат намояд.

Имрӯз дар ҷаҳон таҳаввулоту тағйиротҳо ҷараён доранд, ки бо номи ҷаҳонишавӣ аксари мутлақи халқҳои кишварҳои фаро гирифта, қисмате аз ҷавононро бо ҷолишҳои раванӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии фаровону афзоишбанда рӯ ба рӯ қарор додааст. Дар чунин вазъ ҳифзи нишонаҳои миллӣ, ҳувияти таърихӣ ва ахлоқи солиму созандаи миллӣ аз вазифаҳои муқаддастарини ҳар як шахси солимфикру ватандӯст дар самти бақову пойдории ватан ва забону

фарҳанги оламшумули тоҷикон бо истифода аз арзишҳои ахлоқии маънавии ниёгон, аз ҷумла паҳлӯҳои мусбати концепсияи фазилати инсон дар осори ахлоқии Ғазолӣ, ки ба шароити имрӯза созгоранд, ба ҳисоб меравад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Андешаҳои ахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ аз ҷониби муҳаққиқони ватанию хориҷӣ солҳои тулонӣ мавриди таҳқиқу таҳлил қарор дошта, таҳқиқоти зиёде оид ба ин ӯ он ҷанбаи таълимоти Ғазолӣ аз нигоҳи илми муосир (педагогӣ, психологӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ, марксистӣ ва ғ.) бурда шудаанд. Аз ҷумла, дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ таҳқиқоти Наумкин В. В., Керимов Г.М., Григорян С.Н., Игнатенко А.А., Кирабаев Н. С., Насиров И.Р., Ал-Чанабӣ [23;17;18;11;16;19;20;22;8] ва дигарон анҷом ёфтаанд.

Дар таҳқиқоти Ал-Чанабӣ масоили гуногун, аз қабili навоарӣ, мустақилияти ақлӣ ва ислоҳотчиғии Ғазолӣ, марҳалаҳои синтези таълимоташ бо ақидаҳои тасаввуф, асосҳои нави системаи ғоявӣ, таҷрибаи шахсии гузариш ба тасаввуф, асолати ғояҳо ва хусусиятҳои системаи нави ғоявии мутафаккир ва илоҳиёти фалсафии ӯ таҳқиқ шудаанд. Муҳаққиқи мазкур тавсифи системаи ахлоқӣ, макоми ахлоқ тавассути синтези суфиёна, аклоният ва ахлоқи суфиёна, асосҳои гуногунии саъю талошҳои ахлоқиро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, осори Ғазолиро ҳамчун қисми таркибии олами маънавии олами ислом нишон медиҳад [8].

Як қатор муҳаққиқони дигар ба таснифи осори илмии Ғазолӣ машғул шуда, онҳоро ба тасаввуфӣ, фалсафӣ, илоҳиётӣ, мантиқӣ ва ғ. ҷудо намудаанд [27].

Дар адабиёти ватанӣ академик Диноршоев М. [13] баъзе масъалаҳои таснифоти илмӣ, концепсияҳои гносеологӣ ва ҳастишиносии ўро бори аввал мавриди таҳқиқ ва таҳлил қарор додааст. Саҳми ӯ дар омӯзиши масъалаи муносибати Ғазолӣ ба фалсафаи чашмрас буда, дар таҳқиқоти худ “Аз таърихи фалсафаи тоҷик”, “Фалсафаи Насриддин Тусӣ”, “Маърифатшиносии Ғазолӣ ва моҳияти ҷаҳонбинии ӯ” таҳлили муқоисавии назарияи таснифоти “Ихвону-с-сафо”, Ғазолӣ ва Тусиро пешниҳод намуда, моҳияти интиқоди Ғазолиро аз илмҳои фалсафӣ равшан ва самти ҷаҳонбинии ўро ҳамчун намоёндаи калом ва муҳолифи фалсафаи машшоии

шарқӣ ва исмоилия муайян кардааст.

Муҳаққиқи дигари ватанӣ профессор Шамолов А.А. [28;29] андешаҳои ахлокии мутафаккиро бо Насриддини Тусӣ муқоиса намуда, андешаҳои динӣ-фалсафӣ, сиёсӣ-иҷтимоӣ, ахлоқӣ, мансубият, робита ва ғироиши ӯро бо тасаввуф дар заминаи таҳқиқи осор ва таҳқиқоти ниҳоят зиёди аз ҷониби муҳаққиқони гуногуни олам анҷомёфта мавриди омӯзиш қарор додааст.

Муҳаққиқи фалсафаи Ғазолӣ профессор Диноршоева З.М. [14] ба таҳқиқи андешаҳои дар муқобили машшоиён гуфтаи ӯ дар асоси “Таҳофуту-л-фалосифа”, ки яке аз асарҳои асосии муаллиф ба ҳисоб меравад, машғул гардида, онро тарҷума ва ба нашр расонидааст. Муҳаққиқони зиёди ватанӣ, аз қабили Зиёев И.Ғ., Зиёева З.И., Хоҷаев Қ.Т., Алиев М.Т., Гулов И.Ф., Алиризо Мирараб Розӣ [15;26;6;12;7] ва дигарон ба саҳми мутафаккир дар рушди илми педагогика ва андешаҳои тарбиявии мутафаккир оид ба масъалаҳои дониш ва маърифат дар таълимоти ӯ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, паҳлуҳои гуногуни афқору андешаҳои педагогӣ, тарбиявӣ, дидактикӣ, ахлоқӣ ва фалсафии мутафаккиро баррасӣ ва таҳлил намудаанд. Инчунин таҳқиқоти зикршуда ба омӯзиши муқоисавии асарҳои педагогии Ғазолӣ ва Насриддини Тусӣ, тарбияи ахлоқӣ, нақши одат дар таълиму тарбия ва ғайра бахшида шудаанд.

Муҳаққиқони тоҷик [1;2;3] дар таҳқиқ ва ба нашр омода сохтани чоряки аввали китоби “Эҳё улуми-д-дин” ва китоби “Кимйи саодат”, ки бо ҳуруфи кириллӣ ба таърифи расидааст, саҳм гузоштаанд.

Омӯзиш ва таҳқиқи ҳаёт, осор ва инкишофи афқор ва ақидаи Ғазолӣ мавриди назари муҳаққиқони ғарбӣ ва шарқӣ низ қарор дорад. Афқору ҷаҳонбинии ӯ аз ҷониби муҳаққиқони муосири араб, аз қабили З. Муборак, А. ал-Осам, А. Бадавӣ, Ҷ. Салибӣ, А.К. ал-Усмон, Х.Д. ал-Олусӣ, Й. Аш-Шаърунӣ, Ф. Афифӣ [4;10;9] ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст, ки дар онҳо ба масъалаҳои робитаи Ғазолӣ бо фалсафа, синтези андешаҳои онтологӣ, гносеологӣ, мантикӣ, суфиёна, педагогӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва метафизикии ӯ таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд.

Илова бар ин, бояд таъкид кард, ки ба истиснои таҳқиқоти Шамолов А.А. аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ ҳанӯз таҳқиқи амиқи

илмӣи таълимоти ахлоқии Ғазолӣ ва махсусан, консепсияи фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ ӯ анҷом наёфтааст. Аз ҷониби дигар, дар таҳқиқотҳои анҷомёфта низ ҷанбаҳои ташаккулёбӣ, рушд ва таҳаввули низоми ахлоқии Ғазолӣ, мақулаҳои ахлоқӣ, робитаи байни онҳо ва қоидаи “васати тиллоӣ” дар таълимоти мутафаккир ошкор нагардидаанд.

Ҳамин тавр, омӯзиш ва таҳқиқи маводи тавзеҳшуда собит менамояд, ки бо вучуди баррасӣ шудани як қатор ҷанбаҳои таълимоти Муҳаммади Ғазолӣ то ҳол таҳқиқоти ҷудогона дар мавзуи фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ мутафаккир рӯйи қор наомадааст, ки он дар диссертатсияи пешниҳодшуда ба анҷом расонида мешавад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзуҳои илмӣ.

Кори диссертатсионӣ дар доираи лоихаи илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии факултети фалсафаи ДМТ барои солҳои 2021-2025, ки ба омӯзиши арзишҳои фалсафӣ-фарҳангии халқи тоҷик ва нақши онҳо дар таҳкими худшиносии миллӣ бахшида шудааст, таҳия ва иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқот таҳлили консепсияи фазилати инсон дар осори ахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ ва таҳаввули андешаҳои ахлоқии ӯ аз фалсафаи калом ба сӯи ирфон мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсади гузашташуда иҷрои вазифаҳои зерин муҳим шуморида шуд:

- ошкор сохтани моҳияти осори ахлоқӣ ва асосҳои таълимоти умумиахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ дар муқоиса бо унсурҳои илми ахлоқ, ки дар фалсафаи то замони мутафаккир вучуд доштаанд;

- муайян намудани моҳияти таснифоти илмҳои Муҳаммад Ғазолӣ ва ҷойгоҳи илми ахлоқ дар он ва саҳми мутафаккир дар қоркард ва рушди минбаъдаи илми ахлоқ;

- равшан намудани асосҳои методологию назариявии табақабандии фазилатҳои ахлоқӣ дар таълимоти умумиахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ дар муқоиса бо раддабандиҳои дигаре, ки дар таърихи фалсафаи асрҳои миёнаи Шарқ сурат гирифтаанд;

- муайян кардани моҳияти консепсияи фазилати инсон дар таълимоти ахлоқӣ-ирфонӣ Муҳаммад Ғазолӣ, аз ҷумла фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ дар самти камолоти маънавии инсон;

- ошкор кардани саҳми шахсии Ғазолӣ дар коркард ва синтези фазилатҳои ба ташаккули ахлоқи ирфонӣ мусоидаткунанда;

- муайян кардани фазилатҳои марказии ахлоқӣ-ирфонӣ дар концепсияи Муҳаммад Ғазолӣ, ки дар осори ӯ оид ба ахлоқ тасниф карда шудаанд ва муқоисаи ин фазилатҳо.

Объекти таҳқиқот ташаккулёбӣ, инкишоф ва таҳаввули фаҳмиши фазилатҳои ахлоқӣ дар таълимоти ахлоқии мутафаккирони асримиёнагӣ ва Ғазолӣ мебошад.

Предмети таҳқиқотро фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ ҳамчун қисми таркибии концепсияи фазилати инсон дар осори ахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ ташкил медиҳад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон аз соли 2019 то инҷониб сурат гирифта, объект он давраҳои бостонӣ ва асримиёнагии таърихи фалсафаи тоҷикро фаро мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро, қабл аз ҳама, асарҳои ба таълимоти ахлоқӣ бахшидаи мутафаккирони Юнони Қадим, фалсафаи калом, машшоияи шарқӣ, тасаввуф ва таҳқиқоти илмӣ муҳаққиқони ватанию хориҷии муосир оид ба ин мавзӯҳо ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асосҳои методологии таҳқиқотро пажӯҳиш бо истифода аз методҳои назариявӣ ва амалии бадастории донишҳои илмӣ, аз ҷумла усулҳои гуногуни мантиқӣ ва илмӣ, ба монанди усули таърихӣ-фалсафӣ, усули аксиологӣ ва интиқодӣ, усули гузариш аз таҳлили таҷрибӣ ба таҳлили мушаххас, усулҳои муқоисавӣ, таҳлил ва таркиби мавод ва ғайра ташкил додааст.

Сарчашмаҳои маълумот. Сарчашмаҳои асосии маълумоти илмӣ дар таҳқиқот асарҳои бевосита ба илми ахлоқ бахшидаи Муҳаммад Ғазолӣ, аз ҷумла, “Меъёру-л-илм”, “Мизону-л-амал”, “Эҳёи улуми-д-дин”, «Кимйи саодат» ва таҳқиқоти муҳаққиқони ватанию хориҷӣ доир ба таълимоти Муҳаммад Ғазолӣ мебошанд.

Заминаҳои эмпириии таҳқиқот. Далелҳои илман ва аз нигоҳи мантиқ асоснокшуда, натиҷаҳои таҳқиқи илмӣ масъалаҳои ахлоқӣ ва

фазилатҳои ахлоқӣ дар таърихи фалсафаи ватанию хориҷӣ ба ҳайси заминаҳои эмпирикии таҳқиқот хизмат кардаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Таҳқиқот дар заминаи кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии факултети фалсафаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, инчунин шуъбаҳои дахлдори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон сурат гирифтааст.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навгонии илмӣ таҳқиқоти диссертатсионӣ, қабл аз ҳама, дар он ифода меёбад, ки бори аввал дар таърихи фалсафаи ватанӣ консепсияи фазилати инсон дар осори ахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ мавриди таҳқиқи алоҳида қарор гирифтааст. Навгонии илмӣ таҳқиқот ба таври мушаххас дар он ифода меёбад, ки дар он бори аввал:

- дар асоси таҳлили маводи дастрас моҳияти консепсияи фазилати ахлоқӣ, ки он дар таълимоти ахлоқии Ғазолӣ мақоми асосӣ дорад, равшан карда шуда, қаробат ва тафовути мавқеи ӯ дар муқоиса бо файласуфон, суфӣён ва руҳонӣён дар ин мавзӯ муайян гардидааст;

- ошкор карда шудааст, ки мутафаккирони Юнони Қадим, намояндагони фалсафа ва ирфон нисбати фазилатҳои ахлоқӣ мавқеъҳои гуногунро ишғол намуда, умумият, ихтилоф ва қаробату дурии андешаҳо байни онҳо ҷашмрас мебошанд;

- собит гардидааст, ки фазилатҳои ахлоқӣ, аз нигоҳи Ғазолӣ, маърифати ахлоқии олам ва инсон буда, аз ҷониби ӯ ба таври омехта - дар пояи дин, фалсафа ва ирфон тавзеҳ ёфтаанд ва ин гуна фаҳмиши моҳияти фазилатҳо ба таълимоти ахлоқии мутафаккирони баъдӣ таъсири бузург расонидааст;

- робитаҳои ботинӣ ва зоҳирии фазилатҳои ахлоқӣ дар таълимоти ахлоқии Ғазолӣ мушаххас ва равшан гардида, онҳо аз ҷиҳати ҳадаф ирфонӣ ва аз ҷиҳати моҳият умумиахлоқӣ арзёбӣ шудаанд;

- дар заминаи омӯзиши осори ахлоқии Ғазолӣ фазилатҳо ба умумиахлоқӣ ва ахлоқӣ-ирфонӣ тақсимбандӣ шуда, таъсири мутафаккир дар рушди минбаъдаи консепсияи аз нав қарқаршуда ва таҳаввулёфта оид ба фазилати инсон муайян гардидааст;

- дар асоси таҳлили аксиологӣ ва интиқодӣ арзишмандӣ ва ё баръакс, созгор набудани баъзе паҳлӯҳои таълимоти умумиахлоқӣ ва

ахлоқӣ-ирфонии Ғазолӣ, хусусан концепсияи фазилати инсон дар осори ахлоқии ӯ, ба талаботи даврони муосир муайян карда шудааст.

Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Таҳқиқи масъалаи фазилатҳои ахлоқӣ моро ба натиҷае расонид, ки намоёндагони машшоии шарқӣ аз аввалин мутафаккироне мебошанд, ки илми ахлоқро дар минтақаи мусулмоннишин дар заминаи илми ахлоқи қадимаи ориёӣ ва юнонӣ тарҳрезӣ карда, онро ба муҳити худ созгор намуданд ва ҳамчун як қисми таркибии фалсафаи амалӣ мавриди баррасӣ қарор доданд. Абуалӣ Мискавайҳ аввалин донишмандест, ки дар Шарқ китоби алоҳидаеро дар илми ахлоқ бо номи «Таҳзибу-л-ахлоқ ва татхиру-л-аъроқ» («Тарбияи ахлоқӣ ва пок кардани решаҳо») таълиф намуда, дар он фазилатҳои ахлоқиро тасниф намудааст ва минбаъд тамоми мутафаккирони шарқӣ, аз ҷумла Ғазолӣ, аз ин таҷриба истифода кардаанд.

2. Баррасии фазилатҳои ахлоқӣ нишон медиҳад, ки онҳо ҳамеша мавриди таваҷҷуҳи мутафаккирони гузашта қарор доштаанд. Муқоисаи онҳо дар осори мутафаккирони алоҳида, аз ҷумла, дар таълимоти Ғазолӣ ошкор сохт, ки онҳо таҳти таъсири таълимоти гуногун ба вуҷуд омада, мутафаккирон ба концепсияҳои гузаштагони худ таъя кардаанд ва ҳадаф аз фазилатҳоро аз нигоҳи динӣ, фалсафӣ ва ирфонӣ муайян кардаанд.

3. Дар таҳқиқот ошкор карда шуд, ки умумияти фазилатҳо дар он шакле, ки онро машшоиёни шарқӣ пешниҳод намудаанд, аз ҷониби Ғазолӣ қабул шуда, аз ҷиҳати маъно ва мазмун ин фазилатҳо дар таълимоти ӯ хусусияти умумиахлоқӣ гирифтаанд ва аз рӯи ҳадафи ниҳой дар самти ирфонӣ шарҳу баён ёфтаанд.

4. Муносибати Ғазолӣ ба фазилатҳои ахлоқӣ дар тури марҳалаҳои зиндагӣаш яхела набудааст ва ақидаҳои ӯ дар осори ахлоқӣаш тадриҷан ба сӯи ирфон рушд карда, аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Илова бар ин, Ғазолӣ тавассути методи хоси худ ба фаҳмиши моҳияти тамоми фазилатҳои ахлоқӣ тағйирот ва иловаҳо ворид намудааст.

5. Таҳқиқ нишон дод, ки таснифоти илмҳо дар таълимоти Ғазолӣ аз таснифоти тамоми мутафаккирони гузашта, машшоиёни шарқӣ ва суфийён ва ҳамзамононаш фарқ мекунад ва дар он илми

ахлоқ ҷойгоҳи махсус дорад. Концепсияи фазилати инсон, ки аз нигоҳи Ғазолӣ дар ду маънӣ – камол ёфтани ақлу зеҳни инсон ва хуб гаштани хулқи инсон фаҳмида мешавад, барои ин мутафаккир қисми ҷудонопазир ва асосии илми ахлоқ ба ҳисоб меравад.

6. Дар раванди таҳқиқ муайян карда шуд, ки таснифоти фазилатҳои ахлоқӣ ва робитаи байниҳамдигарии онҳо, ки Ғазолӣ ба анҷом расонидааст, аз таснифоти қаблӣ фарқ дошта, фазилатҳо дар тобеъ будан ба расму оинҳо, ҳисси масъулият барои начоти инфиродӣ, риояи комил ва бечуну чарои аҳкоми ахлоқӣ маънидод мешаванд ва дар ҳама муомилот байни кишрҳои ҷомеа ба дарёфти хайру саодат равона гардидаанд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои илмӣ дар диссертатсия ба даст омада ба ақидаҳои фалсафӣ ахлоқии мутафаккирони тоҷик, махсусан Муҳаммад Ғазолӣ равшанӣ андохта, дар оянда барои таҳқиқи концепсияи фазилати инсон дар таълимоти файласуфони дигар метавонанд аз ҷониби муҳаққикон мавриди истифода қарор гиранд. Маводи диссертатсия метавонад барои таҳқиқи ҷамъбасти оид ба таърихи фалсафа ва таҳияи маводи таълимӣ барои ҷанҳои фалсафа, таърихи фалсафа ва ахлоқ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва касбӣ истифода карда шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ. Дақиқ будани маълумот, кофӣ будани ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот заминаи таҳқиқи эътимодноки диссертатсионӣ мебошанд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмӣ натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ манзур карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи диссертатсионии «Концепсияи фазилати инсонӣ дар таълимоти Муҳаммад Ғазолӣ» бо шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дарёфти унвони илмӣ номзади илмҳои фалсафа аз рӯи ихтисоси 09.00.03 – Таърихи фалсафа (илмҳои фалсафӣ) мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктарабӣ дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии унвонҷӯ аз мустақилона гузоштани мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, пайдо кардани иттилоот, инчунин муайян намудани объект ва мавзуи таҳқиқот, матраҳсозии масъалаҳои муҳими таҳқиқот,

таҳлил ва таҳвили иттилооти бадастоварда иборат мебошад. Ҷанбаҳои назариявӣ ва методологӣ, пешниҳодҳо ва хулосаҳо, ки муҳтавои диссертатсияро ташкил медиҳанд, маҳз дар натиҷаи таҳқиқоти мустақилонаи унвончӯ исбот ва асоснок карда шудаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи таърихи фалсафа ва фалсафаи иҷтимоии факултети фалсафаи ДМТ (суратҷаласаи №4 аз 13 ноябри соли 2024) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод карда шудааст. Мундариҷаи асосӣ ва хулосаҳои таҳқиқот дар мақолаҳои илмӣ, инчунин дар конференсияҳои илмӣ-назариявии сатҳи ҷумҳуриявӣю донишгоҳӣ инъикос ёфтаанд. Аз ҷумла, конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ баҳсида ба 30 солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, “Соли маърифати ҳуқуқӣ эълон шудани соли 2024” дар мавзӯи “Мафҳуми “хулки неку” аз назари Муҳаммад Ғазолӣ” (24.04.2024), конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ДИТ ба номи Имоми Аъзам дар мавзӯи “Масъалаи таҳаммулпазирӣ дар осори Муҳаммад Ғазолӣ” (05.09.2024).

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Мазмуну муҳтаво ва хулосаҳои кори диссертатсионӣ дар 9 мақолаи муаллиф, ки аз онҳо 6 тояш дар маҷаллаҳои аз ҷониби КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъйидшуда нашр гардидаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, 6 зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёт дар ҳаҷми 177 саҳифаи компютерӣ иборат аст.

ҚИСМҲОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар қисмати муқаддимавии диссертатсия тибқи талаботи мавҷуда нуктаҳои зерин дода шудаанд: мубрами мавзӯи таҳқиқот, робитаи он бо мавзӯҳои илмӣ, объект ва предмети таҳқиқот, мақсад ва вазифаҳои он, асосҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот, асосҳои методологии он, пойгоҳи таҳқиқот, навгониҳои илмӣ он ва нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда, мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ, сатҳи шахсии довталаб, тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ, соҳтор ва ҳаҷми он.

Боби якуми диссертатсия “Таълимоти умумиҷаҳлоқии Муҳаммад Ғазолӣ ва ҷойгоҳи илми ахлоқ дар таснифоти илмҳои ӯ” унвон гирифта, аз се зербоб иборат аст. Дар зербоби якум – “Тавсифи

мухтасари асарҳои ахлоқӣ ва асосҳои таълимоти умумиахлоқии Мухаммад Ғазолӣ” зикр шудааст, ки Абуҳомид Аҳмад ибни Мухаммади Ғазолии Тӯсӣ (1058-1111) аз зумраи мутафаккирони тоҷику форс аст, ки ҳаёт ва фаъолияти ӯ дар таърихи фалсафаи ин халқҳо ба таври зиддиятнок арзёбӣ карда мешавад. Агар аз як ҷониб, осори Ғазолӣ сабабгори рукуди ҷаҳонбинии фалсафӣ дар минтақа, хусусан мактаби машшоии шарқӣ гашта бошад, аз дигар ҷониб, асарҳои динӣ ва ахлоқии ин мутафаккир дар олами ислом то ҳанӯз ҳам маъруфият дошта, ақидаҳои зиёди динии ӯро дар кишварҳои гуногун истифода мебаранд. Барои кишвари муосири мо бошад, метавон баъзе ҷанбаҳои ахлоқии таълимоти Ғазолиро коршоям донист, ки баъд аз таҳлили аксиологӣ ва интиқодии комили баъзе ақидаҳои ӯ ва мутобиқаташон ба даврони муосир метавонанд мавриди истифода қарор гиранд.

Суханони болозикр гувоҳи онанд, ки маҳз осори ахлоқии Ғазолӣ ва таълимоти ахлоқии ӯ метавонад дар даврони муосир аҳаммияти бештари назариявӣ амалӣ дошта бошад. Аз ин рӯ, тавсифи мухтасари асарҳои ахлоқӣ ва асосҳои таълимоти умумиахлоқии мутафаккир метавонад, ки ҳамчун заминаи нахустин барои равшан сохтани моҳияти концепсияи фазилати инсон дар осори ӯ, ки ҷавҳари таълимоти Ғазолӣ аст, хизмат кунад.

Ғазолӣ яке аз мутафаккирони сермахсули асримиёнагӣ ба ҳисоб меравад. Ӯ қариб 70 асари ҳаҷмҳои гуногун таълиф намудааст. Тахминан ҳамин миқдор асарҳо низ ба ӯ нисбат дода шудаанд. Ақидаҳои ахлоқии Ғазолӣ асосан дар асарҳои «Эҳёи улуми-д-дин», “Меъёру-л-илм”, “Мизону-л-амал” ё “Меъёру-л-амал” ва “Кимийи саодат” инъикос шудаанд, ки дар диссертатсия мухтасаран тавсифи худро ёфтаанд.

Баҳодиҳии ҷаҳонбинии умумии Ғазолӣ, аз ҷумла таълимоти ахлоқии ӯ дар асоси асарҳои дар боло зикршуда ва осори дигари мутафаккир, баъзе мушкилотро ба пеш меорад, зеро тафаккури фалсафии ӯ таҳаввул карда, аз каломии фалсафӣ ва танқиди исмоилия ва машшоии шарқӣ ба сӯи ирфон, тасаввуф рушд кардааст. Аз ин рӯ, таълимоти ахлоқии ӯ дар ин таҳқиқот ба ду қисм табақабандӣ шудааст: 1) таълимоти умумиахлоқӣ, ки ба калом ва дин (теология) таъа муқаррар; 2) таълимоти ахлоқӣ-ирфонии Ғазолӣ, ки аз синтези дин

ва фалсафа ва хусусан, тасаввуф иборат аст.

Заминаи асосии таълимоти умумиахлокии Ғазолиро консепсияи ӯ оид ба фазилати инсон ташкил медиҳад. Ғазолӣ дар асарҳои худ фазилатҳоро баррасӣ карда, онҳоро “материя” (уммаҳот) ва ё фазоили марказӣ меномад. Фазилатҳо, аз нигоҳи ӯ, ҳама дар ду маънӣ фаҳмида мешаванд, яке ҷудати зеҳн ва таъйин (камолоти ақл, интеллект ва тафовут гузоштан миёни ашёву зухурот) ва дигар ҳусни ҳуҷ (хислатҳои ҳуб). Фазилатҳои умумиахлоқӣ, аз дидгоҳи Ғазолӣ, ҷаҳор адад мебошанд: ҳикмат, шуҷоат, иффат ва адолат. Ин фазилатҳо ва асоси равоии онҳо ба мафҳумҳои шабеҳи худ дар фалсафаи юнонӣ ва махсусан, дар осори Афлотун ва Арасту наздик мебошанд. Онҳо бо се усул ба даст меоянд: одат қардан, таълим гирифтани ва ҳамчун саховати илоҳӣ – ҳадияи Ҳақ қабул қардан.

Дар диссертатсия асоси равоӣ, пайдоиш ва робитаи фазилат ва ҳуҷ (характери) инсон, нишон дода шудааст, ки мақсад аз он муайян қардани заминаҳои таълимоти умумиахлокии Муҳаммад Ғазолӣ ва аз дигар тараф, нишон додани он аст, ки ҷор фазилати асосӣ дар таълимоти ӯ аз фалсафа (Арасту, Афлотун ва пайравони машшоии шарқӣ) гирифта шудаанд, аз ин рӯ онҳоро метавон фазилатҳои фалсафӣ номид, ки ҷавҳари таълимоти ахлокии Ғазолӣ ва консепсияи ӯро оид ба фазилати инсон ташкил медиҳанд.

Дар зербоби дуҷуми боби аввал – “Таснифоти илмҳои Муҳаммад Ғазолӣ ва ҷойгоҳи илми ахлоқ дар он” зикр шудааст, ки таснифоти илмҳо, ки ҳамчун систематизатсияи донишҳо ҳисобида мешавад, таърихи тулонӣ дорад. Тавре, ки маълум аст, ҷунин таснифот ҳанӯз аз мактаби фалсафаи Арасту оғоз ёфта буд, ки мутобиқ ба он илмҳо ба ду қисми асосӣ – назарӣ ва амалӣ, ҷудо гардида, илмҳои назарӣ ба се қисми асосӣ – табиӣёт, риёзӣёт ва илоҳӣёт тақсим шудаанд. Айнан бо ҳамин тарз илмҳои амалӣ низ ба се қисм – таҳзиби ахлоқ, тадбири манзил ва сиёсати мудун тақсимбандӣ шудаанд. Ин якумин модели таснифоти илмҳо дар таърихи фарҳанги инсонӣ буд, ки аз таснифоти Ксенократ (339-314 то мелод) ба кулӣ фарқ мекард, зеро ӯ фалсафаро танҳо иборат аз се қисм медонист – мантиқ, физика ва ахлоқ (этика). Худи Арасту бошад, мантиқро на илм, балки аргунун ё олати методӣю методологии ҳама илмҳо шумурдааст. Дар баробари ин, дар таснифоти Арасту суҳан

дар бораи илмҳои эҷодӣ низ меравад, ки на дониш медиҳанд, балки малакаҳоро барои истехсоли ягон объект ташаккул медиҳанд ва ба ин гуна илмҳо ӯ риторика (илме, ки санъати суҳанварӣ, қоидаҳои бунёди нутқи бадеиро меомӯзад) ва поэтикаро (илме, ки тарзи бунёди асарҳои бадеӣ ва системаи воситаҳои эстетикӣ дар онҳо истифодашударо меомӯзад) ворид сохтааст. Ин анъанаро ал-Киндӣ, Форобӣ, Ибни Сино ва дигарон идома додаанд.

Ҳамзамон, дар тасаввуф низ баъзе кӯшишҳо барои таснифоти донишҳо ё илмҳо карда шудаанд. Аз ҷумла, Бурҳониддини Муҳаққиқ донишҳоро ба чор навъ тақсим мекунад: дониши аҳком, дониши иқон, дониш ё худ илми тақлид ва илми аён. Чунин таснифотҳоро тақсимбандии ирфонии илмҳо номбар кардан мумкин аст, ки дар баробари таснифоти арастӯӣ, баъзе хусусиятҳои он низ дар таълимоти Ғазолӣ мушоҳида мешаванд.

Дар баробари фалсафа, хусусан машшоияи шарқӣ, дар илоҳиётшиносӣ низ ба хотири ташаккули улуми ин самт аввалин иқдомҳо дар таснифоти илмҳо дар низоми илмҳои исломӣ ба вучуд омадааст. Аммо онҳо маҳз таснифоти машшоияи шарқиро асоси сарчашмаи асли қарор дода, аз таъсири таснифоти ин мактаби фалсафӣ озод шуда натавонистаанд.

Таҳлили андешаҳои Ғазолӣ нишон медиҳад, ки пояи таснифоти илмҳои ӯро мероси тасаввуф ташкил медиҳад. Дар табақабандии Ғазолӣ илм, аввалан ба “фарзи айн” ва “фарзи кифоят” тақсим мешавад. Баъдан ӯ илмро ба ду қисм - муомила ва муқошифа тақсим мекунад. Ҳама илмҳое, ки ба ақли инсонҳои маъмулӣ сару қор доранд, танҳо ба илми муомила дохил мебошанд. Илми муқошифа (таваассути ваҳй) марбут ба пайамбарон мебошад. Чунин таснифоти илм пурра теологӣ буда, ба воқеияти дар табиату олам буда мутобиқат надорад.

Тамоми илмҳое, ки дар таснифоти Ғазолӣ ҷузъи илми “фарзи кифоят” маҳсуб мешаванд, ба ду даста – шаръӣ ва ғайришаръӣ тақсим шудаанд. Илмҳо дар табақабандии ӯ бо тақия ба асосҳои дигар инчунин ба ду гурӯҳ тақсим шудаанд: 1) илмҳо бо меъёрҳои ахлоқӣ (маҳмуд ва мазмум, хубу бад); 2) илмҳо бо меъёрҳои мактабӣ (ҳаққу ботил). Ба андешаи мутафаккир, илмҳое, ки шаръӣ нестанд, ба се гуруҳ, яъне “маҳмуд”, “мазмум” ва “муҳоҳ” ҷудо мешаванд. Илмҳои ғайришаръии маҳмуд, яъне хуб, аз қабилҳои тиббу ҳисобанд. Аммо

илмҳои шаръӣ дар тақсимбандии Ғазолӣ инчунин ба таври зайл тасниф шудаанд: хуб (маҳмуд) ва бад (мазмум).

Дар бораи ҷойгоҳи илми ахлоқ дар таснифоти илмҳои Ғазолӣ суҳан гуфта, дар диссертатсия зикр шудааст, ки Ғазолӣ илми ҳикматро ба ду қисм ҷудо кардааст: якум илме, ки ба омӯзиши ғаёлиятҳои инсон машғул аст ва он илми амалӣ номида мешавад ва дуюм илме, ки ҳолатҳои мавҷудотро ҳамчунон ки ҳастанд, доништа мегирад ва он илми назарӣ номида мешавад. Илми амалӣ, дар навбати худ, ба се қисм тақсим мешавад: илм дар бораи муносибати инсон бо дигарон, ки нуқтаи олии онро сиёсату-л-мудун (илми сиёсат) ташкил медиҳад; илм дар бораи идоракунии хоҷагидорӣ, хонадорӣ, яъне “Тадбири манзил”; “Таҳзибу-л-ахлоқ” илми ахлоқ мебошад, ки ба хоҳири табиати хуб доштан ва нақӯкор боқӣ мондани инсон ҷи гуна рафтор қарданро таълим медиҳад.

Дар таснифоти илмҳои Ғазолӣ таъсири Ибни Сино ба назар мерасад. Ӯ ҳамчун Ибни Сино илми ахлоқро илми амалӣ шинохта, онро аз сиёсату-л-мудун (илми сиёсӣ) мустақил медонад. Барои Ғазолӣ таҳзибу-л-ахлоқ (ахлоқ) илми олитарин ва муҳимтарини амалӣ ба ҳисоб меравад, ки илми бунёдӣ буда, хидматгори ҳама илмҳост. Дар маҷмӯъ, андешаҳои Ғазолӣ оид ба ахлоқ ва таснифоти илмҳо бо ақлгарой ва аз дидгоҳи фалсафӣ оғоз шуда, баъдан як қатор унсурҳои ирфонӣ ва диниро ба худ мегиранд.

Дар зербоби сеюми боби аввал – “Табақабандии фазилатҳо дар таълимоти умумиахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ” таъкид шудааст, ки тавсифи фазилатҳо аз ҷониби Ғазолӣ дар умум, ба андешаи файласуфон ва махсусан, машшоияи шарқӣ, қомилан мувофиқат менамояд. Масалан, ҷаҳор фазилати афлотунӣ асоси дигар фазилатҳоро таъмин мегардонад. Ин рӯйхат ба рӯйхати Мискавайҳ, ба истиснои он ки ӯ баъзе фазилатҳои дуюмдараҷаро ба саховат дохил карда, ба шумора, тартиби якҷанд фазилатҳои дуюмдараҷа мувофиқ нест. Масалан, Ғазолӣ, қибру-н-нафс (бузургдилӣ) ва нубл (бузургворӣ)-ро ба шӯҷоат мансуб доништааст, вале Мискавайҳ онро як қисми саховат меҳисобад, ки дар навбати худ, ба эътидол мансуб доништа шудааст. Андешаҳои Ғазолӣ ҳамчунин ба андешаҳои Ибни Сино низ шабоҳати зиёд доранд. Ҳар ду мутафаккир бар он ақидаанд,

ки ҳеҷ кадом ғазилат ба мақулаи адолат мансуб намебошанд, вале бо шумора ва ҷойгиршавии ғазилатҳои дигар раддабандии Ғазолӣ ва Ибни Сино аз ҳам фарқ мекунанд. Ибни Сино танҳо аз ду ғазилати тахти эътидол, аз ҷумла саҳо ва ризо ном бурда, шумораи зиёди ғазилатҳои дуҷумдараҷаро ба ҳикмат мансуб медонад, дар ҳоле, ки Ғазолӣ тамоман акси онро анҷом додааст.

Баъзе шабоҳатҳои дигар дар байни ғазилатҳое, ки Ғазолӣ дар рӯйхат овардааст ва ғазилатҳое, ки Форобӣ ва Ибни Адӣ овардаанд, вучуд доранд, гарчанде ки онҳо барои Ғазолӣ, Ибни Сино ва Мискавайҳ умумӣ мебошанд, вале ваҳдати ин сохторро ошкор накардаанд.

Шабоҳати наздики таснифи ин ғазилатҳо, ки Ғазолӣ ва файласуфони шарқӣ анҷом додаанд, нишон медиҳад, ки Ғазолӣ ғазилатҳои фалсафиро (яъне аз ҷониби файласуфон муайяншударо) қабул кардааст. Агар мо шарҳи Ғазолӣро бо шарҳи файласуфони ҷунунӣ, аз ҷумла Арасту муқоиса намоем, ин нуқтаи назари фалсафиро метавон пурратар дарк кард ва ин муқоиса нишон хоҳад дод, ки оё файласуфони шарқӣ дар шарҳҳои худ андешаҳои ғайришарқиро ворид намудаанд ё не. Арасту таснифоти ғазилатҳои ҳудро ба мисли Ғазолӣ шаклбандӣ накардааст. Сарфи назар аз ин, таснифоти ғазилатҳои Ғазолӣ, ки ҷаҳор ғазоили афлотуниро (ҳикмат – ба ҳақимон, адолат – ба ҳуқмронон, ҷасорат – ба ҷанговарон ва эътидол – ба заминдорон ва ҳунармандон ҳос аст) дар бар гирифтааст, дар рӯйхати ғазилатҳое қарор додааст, ки онҳоро файласуфони шарқӣ низ пешниҳод намудаанд.

Ба андешаи Ғазолӣ, ғазилатҳо бисёранд, вале онҳо ҳама ба ҷаҳор гурӯҳ тақсим мешаванд. Инҳо ҳикмат (ғазилати неруи ақлӣ), шӯҷоат (ғазилати неруи ғазабӣ), ифғат (ғазилати неруи шаҳвонӣ) ва адолат (ибораат аз ҷойгирии ҳамаи ин неруҳо) мебошанд. Адолат ғазилати асосӣ буда, вазифаи он дуруст ҷойгир қуноидани қувваҳо ё неруҳои зикршуда дар муносибат ба яқдигар мебошад. Тамоми ғазилатҳое боқимондае, ки Ғазолӣ аз онҳо сухан мегӯяд, ба адолат тобеъ мебошанд.

Ғазолӣ ҷунун ғазилатҳои ҳикматро ҷудо намудааст: 1) ҳусни тадбир – ба таври неқӯ тааммул қардан; 2) ҷудати зеҳн - қудрат доштан барои баровардани ҳукми дуруст; 3) гузиниши роӣ - андеша

кардан дар бораи иллату сабабҳо ва тасмим гирифтани аст, ки инсонро дар умури зиндагӣ ба саранҷоми некӯ мерасонад; 4) савоби занн - пиндошти дуруст, ки он дар муқоиса ба шиори “пиндори нек”-и зардуштия рост меояд. Аммо ҳикмат разилатҳо низ дорад, ки онҳо фиреб (даҳо, чарбуза) ва балоҳат (ҳомӣ, бетачрибагӣ, ҳумқ ва ҷунун) мебошанд.

Ғазолӣ ба шуҷоат сифатҳоеро аз қабилӣ қарам (бахшиш), наҷдат (ёри додан ба касе), қибру-н-нафс (бузургдилӣ), эҳтимол (бурдборӣ), ҳилм (шикебой), шаҳомат (далерӣ), нубл (бузургворӣ), виқор (сангинӣ)-ро дохил карда, ду разилати дигари зид ба шуҷоат - таҳаввур (шуҷоати аз ҳад зиёд, ҷасорати бефикру мулоҳиза) ва ҷубн (ҳавф, тарс)-ро шарҳу тавзеҳ додааст, ки сабаби пайдошавии дигар сифатҳои бад мешаванд.

Сифатҳои ифғатро бошад, Ғазолӣ ҷунин гурӯҳбандӣ намудааст: ҳаё (шармгинӣ), ҳиҷолат (шармандагӣ), мусомаҳа (гузашт қардан), сабр (бурдборӣ), саҳо (бахшандагӣ, қушоддастӣ), ҳусни тақдир (андоза ниғаҳ доштан), дамосат (нармхӯй), интизом, ҳусни ҳайат (оростагӣ), қаноат (ризоят ба қам), ҳудӯ (оромӣ), вараъ (парҳезгорӣ), талоқат (хушгӯй), зарофат (хушсуханӣ) ва тасаххут (сарзаниши мулоим ё сахт).

Тавсифи фазилатҳо аз ҷониби Ғазолӣ дар умум, ба андешаи файласуфон ва махсусан, намоёндагони машшоиҳои шарқӣ, қомилан мувофиқат менамояд. Ин нишон медиҳад, ки Ғазолӣ фазилатҳои фалсафиро (яъне аз ҷониби файласуфон муайяншударо) қабул кардааст. Дар баробари ин, ӯ фазилатҳои пешниҳоднамудаи файласуфони шарқиро дар партави фалсафаи анъанавии юнонӣ баррасӣ карда, саъй кардааст, ки фалсафаи ахлоқии юнониро бо принципҳои асосии ислом мутобиқ гардонад. Дар умум, ақидаҳои Ғазолӣ дар бораи фазилатҳо аҳамияти умумиахлоқӣ ва амалӣ доранд, аммо дар шарҳи онҳо дур гаштан аз воқеият ба сабаби тақия қардан ба теология низ ба мушоҳида мерасад.

Боби дуҷуми диссертатсия – “Фазилати инсон дар таълимоти ахлоқӣ-ирфонии Мухаммад Ғазолӣ” низ аз се зербоб иборат аст. Дар зербоби якум – **“Фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ дар самти қамолоти маънавии инсон”** таъкид шудааст, ки таъкид шудааст, ки таълимоти ахлоқии Ғазолӣ дар ин таҳқиқот ба ду қисм тақсим шудааст, яъне

таълимоти умумиахлоқӣ, ки ба калом ва дин (теология) таъя мекунад ва таълимоти ахлоқӣ-ирфонии Ғазолӣ, ки аз синтези дин, фалсафа ва хусусан, тасаввуф иборат аст. Аз ин рӯ зарурати он вучуд дорад, ки хангоми баррасии фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ, қабл аз ҳама, муносибати мутафаккир бо тасаввуф муайян карда шавад. Дар ин самт ҳамин нуктаро бояд таъкид кард, ки ин масъала мавриди баҳси муҳаққиқон қарор дошта, онҳо паҳлӯҳои гуногуни фалсафӣ-суфиёнаи онро ҷиддан арзёбӣ намудаанд, аммо дар ин диссертатсия тавсифи фазилатҳои суфиёна аз ҷониби ин мутафаккир дода шудааст аст, ки ҷанбаҳои асосии муносибати Ғазолиро бо тасаввуф равшан месозад.

Фазилатҳо ё фазоил, аз нигоҳи Ғазолӣ, ба қисми ақаллияти одамон мансубанд, ки саодати ниҳой, яъне дидани Ҳақро дар охираат ҷустуҷӯ доранд. Онҳо на факхон, илоҳиётшиносон ва ё файласуфон, балки суфиён мебошанд, ки Ғазолӣ худро аз зумраи онҳо меҳисобид. Ё дар бораи сабаби қабул кардани тасаввуф ҷунин меғӯяд, ки ин он ҳам назария ва ҳам амалияро дар бар гирифтааст.

Ғазолӣ тасаввуфро ҳамчун роҳи олии ва ягонаи расидан ба саодати ҳақиқӣ қабул мекунад, аммо инсон, аз назари ӯ, бояд дар ин роҳи душвор равон гашта, таҳти таъсири ақли тамриншуда қарор гирад. Аз ин рӯ, ин мутафаккир маҳз тасаввуфро моҳиятан ҷоя барои муқаррарсозии фазилатҳои инсон меҳисобад. Дар мавзӯи фазилатҳои суфиёна Ғазолӣ таҳқиқи навафлотунӣ ва равокии фалсафӣ, инчунин тасаввуфро қор бурдааст, ки метавонад барои омӯзиши баъзе масъалаҳо муфид бошад, вале дар баъзе масъалаҳои дигар, мутафаккир консепсияи ахлокии худро оид ба фазилати инсон қомилан теологӣ ғардонидаст.

Вақте суҳан дар бораи фазилатҳои фалсафӣ меравад, Ғазолӣ аз мавқеи арастуӣ пайравӣ мекунад. Аммо зимни мурочиат ба фазилатҳои суфиёна мутафаккир роҳи худро тамоман дигар карда, ба таври муфассалтар ва дақиқтар ба баррасии шавқу рағбатҳо меғардозад, ки ҳамоно шавқу рағбатҳоеро фаро меғирад, ки дар асоси онҳо фазилатҳои фалсафӣ пайдо гашта, дар қитоби «Риторика»-и Арасту омадаанд. Ин навъи фазилатҳоро мутафаккир дар партави андешаҳои худ оид ба қаробат бо Ҳақ баррасӣ менамояд. Фазилатҳои суфиёнаи Ғазолиро фазилатҳои ирфонӣ номидан мумкин аст, ки ба қомолоти маънавии инсон меғаранд. Дар ин масъала навоариҳои

Ғазолӣ ба мушоҳида мерасанд. Масалан, Ғазолӣ шавкро дар партави муносибати инсон ба Ҳақ баррасӣ менамояд, ки асоси онро тарс ҳам дар ин ҷаҳон ва ҳам дар он ҷаҳон ташкил медиҳад. Ҳолати саҳеҳи ахлоқ бошад, ҳолати “тарс аз Ҳақ” мебошад. Бо ҳамин тарз шавку раббатҳо аз сатҳи оддитар ба сатҳи олитар боло бардошта мешаванд, ки зимни шарҳи “фазоили фалсафӣ” ба онҳо мансуб доништа мешуданд. Айнан ҳамин тавр, Ғазолӣ “таарруз”-ро интиҳоб мекунад, ки одатан ҳамчун истилоҳ ба маънои робитаи инсон ба наздикон фаҳмида мешавад ва онро аз зерматн, контексти иҷтимоӣ таҷрид, абстрактсия намуда, дар консепсияи худ шаклашро ба истилоҳи “қурби Ҳақ” тағйир медиҳад. Аз ҷумла, Ғазолӣ “эътимод”-ро ҳамчун зухуроте, ки ба инсонҳои ба ҳам наздик хос аст, шарҳ дода, онро шаклан дар нисбати робитаи махсуси инсон бо Ҳақ тағйир медиҳад ва бо ҳамин тарз фазилати суфиёнаро ҳамчун “эътимод ба Ҳақ” муқаррар менамояд.

Мушаххасан дар бораи фазилатҳои суфиёна сухан гуфта, Ғазолӣ онҳоро “фазоили манозил” (истгоҳҳо) ва ё “фазоили мақомот” номбар мекунад, ки аз аломатҳои асосии тасаввуф ҳисоб мешаванд. Ба андешаи Ғазолӣ, ҳар яке аз ин фазилатҳо се унсури пай дар пай мебошанд. Яқум, илме, ки пайдо мекунад, дуҷум ҳолати равонии махсусе, ки пайдо шуда, дар навбати худ амали сеҷум - дар амал татбиқ қарданро тақозо мекунад.

Фазилатҳои суфиёнаи Ғазолӣ - манозил номуайянанд, зеро бо сабаби он, ки манзилҳо ва ҳолҳои гуногун бо якдигар марбут мебошанд ва ҳар як суфӣ дорои таълимоти хусусии худ доир ба таҳзиби нафс мебошад, аҳли тасаввуф дар таъриф додани манозил аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ў бо андешаи бисёре аз суфиёни сатҳи аввал дар бораи он ки “тавба” аввалин мақоми мубтадаъ (навқор) аст, розӣ мебошад. Дар маҷмӯъ, аз нигоҳи Ғазолӣ, фазилатҳои “манозил” ва ё “мақомот” ҳамчун “сифоти наҷотбахш” ва фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ дар самти қамолоти маънавии инсон нақши муҳимро иҷро мекунанд.

Дар зербоби дуҷуми боби дуҷум – “Фазилатҳои ба ташаққули ахлоқи ирфонӣ мусоидаткунанда” зикр мешавад, ки Ғазолӣ фазилатҳои суфиёнаро бо робитаҳои ботинии қувваҳои нафс алоқаманд меҳисобад. Ин фазилатҳо нафсро ба иродаи Ҳақ тобеъ қардониди, ба суфӣ имкон медиҳанд, ки то замони ба даст овардани

тасфияи нафс бо хошишҳои нафс мубориза барад, то тавонад, ки тавассути “мақомот” сифатҳои ирфонии ахлоқро қабул ва уруҷ кунад, боло равад. Дар ин роҳ ба суфӣ шаш фазилати суфиёнаи ёрирасон ё ба ташаккули ахлоқи ирфонӣ нигаронидашуда кӯмак мекунад, ки онҳоро метавон ба се гурӯҳ, мувофиқи тақсимои Ҷазоли дар “Эҳёи улуми-д-дин”, ҷудо намуд. Гурӯҳи аввал - “ният”, “ихлос” ва “сидқ”-ро дар бар мегирад, ки ҳамаи онҳо дар китоби 7, рубӣи IV “Эҳёи улуми-д-дин” тафсир ёфтаанд. Гурӯҳи дуюм аз мувоқаба – амалҳои худро зерин назорат қарор додан ва мувоқаба (рафтори худро мавриди таҳлил қарор додан) иборат аст, ки дар китоби ҳаштуми рубӣи чаҳоруми “Эҳёи улуми-д-дин” аз онҳо сухан рафтааст. Гурӯҳи сеюм “Тафаккур” аст, ки мавзӯи ягонаи китоби 9, рубӣи IV ҳамон асар қарор гирифтааст.

Ин амалро пеш гирифтани Ҷазоли дар фаҳмиши фазилатҳои суфиёнаи ёрирасон ё ба ташаккули ахлоқи ирфонӣ нигаронидашуда гувоҳӣ аз он медиҳад, ки на танҳо дар таҷдиди дин, балки дар таҷдиди фаҳмиши моҳияти мафҳумҳои ирфонӣ низ мақсади ягонаи ин мутафаккир омезиш додани тасаввуф бо ислом, созгор сохтани он ба ин дин аст. Ҳадаф аз ислоҳоти динӣ ё эҳёи динии ӯ низ, ки дар асараш “Эҳёи улуми-д-дин” инъикос ёфтааст, маҳз ҳамин буд.

Ҷазоли чунин меҳисобад, ки фазилатҳои нафсро ба иродаи Ҳақ тобеъ гардонидан, ба суфӣ имкон медиҳанд, ки то замони ба даст овардани тасфияи нафс бо хошишҳои нафс мубориза барад, то тавонад, ки тавассути “мақомот” сифатҳои ирфонии ахлоқро қабул намуда, уруҷ кунад, боло равад. Дар ин роҳ ба суфӣ шаш фазилати суфиёнаи ёрирасон ё ба ташаккули ахлоқи ирфонӣ нигаронидашуда кӯмак мекунад, ки ба се гурӯҳ тақсим мешаванд. Гурӯҳи аввал - “ният”, “ихлос” ва “сидқ”-ро дар бар мегирад. Гурӯҳи дуюм аз “мувоқаба” – амалҳои худро зерин назорат қарор додан ва “мувоқаба” (рафтори худро мавриди таҳлил қарор додан) иборат аст. Гурӯҳи сеюм “тафаккур” аст.

Ин амалро пеш гирифтани Ҷазоли дар фаҳмиши фазилатҳои суфиёнаи ёрирасон ё ба ташаккули ахлоқи ирфонӣ нигаронидашуда гувоҳӣ аз он медиҳад, ки на танҳо дар таҷдиди дин, балки дар таҷдиди фаҳмиши моҳияти мафҳумҳои ирфонӣ низ мақсади ягонаи ин мутафаккир омезиш додани тасаввуф бо ислом, созгор сохтани он ба

ин дин аст.

Ният (майл, азму ирода, оҳанг, мақсад) яке аз аввалин фазилятҳои гурӯҳи аввал аст, он аз дуи дигар чудонашаванда мебошанд, зеро ба андешаи Ғазолӣ, ният бидуни ихлос бефоида ва беҳуда аст, аммо агар ният инчунин бо ихлос марбут набуда, сидқро ба вучуд наорад, он умуман арзише надорад. Ниятро бо “ирода” як доништа, Ғазолӣ онро аз фазилятҳои суфиёнае меҳисобад, ки ба ташаккули ахлоқи ирфонӣ мусоидат мекунад.

Маъноӣ ихлос ҳамчун фазилати суфиёна ва омили ташаккули ахлоқи ирфонӣ ин аст, ки амалҳои инсон танҳо бо нияти қариб шудан ба Ҳақ барангехта шудаанд. Бо қавли дигар, ихлос тақозо мекунад, ки дар амалҳои инсон як нияти асосӣ вучуд дошта бошад. Ба даст овардани ихлос маъноӣ аз доираи лаззату ҳаловатҳои ин дунё баромадан ва ҳаёти худро ба охират бахшиданро дорад.

Сидқ аз охирин фазилятҳои гурӯҳи сеюм мебошад, ки ба андешаи Ғазолӣ, ба ташакули фазилятҳои суфиёнаи ахлоқи ирфонӣ мусоидат мекунад. Ғазолӣ умуман шаш самти сидқро номбар карда, сидқро дар сухан, дар ният, иҷрои ният, дар амал, анҷом додани ҳама “ҳолоти” маънавӣ “мақомот” ва дар иҷрои ҳамаи фазилятҳои асосии суфиёна муҳим шумурдааст.

Мурокиба ва муҳосиба низ аз фазилятҳои кӯмаккунанда буда, бо якдигар марбутанд, зеро ҳар дуяшон дар муборизаи ботинӣ бо ҳолати нафс ва қувваҳои тағйирнаёбандаи паст, сифлӣ қарор доранд. Қадами аввал дар муурокиба ва муҳосиба, ки бо номи шартӣ омодабоши муштарак машҳур аст, дар болои худ гузоштани масъулиятҳои махсус бо мақсади тасфийаи қалби худ мебошад. Мууроқаба (хушёрӣ) ин қадами дуюм аст, ки инсон иҷроӣ он чизеро, ки дар назди ҳудаш гузоштааст, назорат, мушоҳида, мууроқаба мекунад. Аз назари Ғазолӣ, мууроқаба (хушёрӣ) ду дараҷа дорад. Сатҳи олитаринаш он аст, ки инсон куллан танҳо машғули мушоҳидаи бузургии Ҳақ бошад.

Қадами сеюме, ки инсон бояд дар муборизаи худ барои ба даст овардани “ман”-и худӣ бигузорад, ин назорати худ (худо муҳосаба қардан) мебошад. Қадами чорум чазо додани худ аст, ки бояд инсон ҳатман аз пайи дарк қардани он шавад, ки бо рафтори худ анҷом додааст. Қадами панҷум ҳамчун муҷоҳада, яъне фазилати поксозӣ

машхур мебошад. Қадами шашум ва охирин дар роҳи тобеъ кардани кувваҳои сифлии нафс маломати (сарзаниши) пайваста - муотаба мебошад.

Дар баробари мувофиқа ва муҳосиба Ғазолӣ тафаккурро унсури асосии тамоми фазилатҳои суфиёна медонад, ки бо ҳолатҳои махсуси нафс алоқаманд аст. Шакли муҳими тафаккур, ба андешаи Ғазолӣ, ин тафаккур дар бораи сифатҳои характер ва рафтори худ мебошад, то ки тавассути ин инсон тавонад хайро аз шарр ҷудо кунад. Дар баробари ин, тафаккур болотарин фазилати мусоидаткунандаи суфиёна мебошад.

Баррасии фазилатҳои суфиёна нишон медиҳад, ки дар таълимоти Ғазолӣ этикаи равонии навъи махсусе ба назар мерасад, ки ҳадафи асосии он қаробат ба Ҳақ мебошад. Ба ибораи дигар, натиҷаи фазилатҳои қўмаккунандаи суфиёна ин овардани инсон ба ҳолати комил ва интегратсияшудаи нафс дар ҳама қувватҳо барои қаробат ба Ҳақ аст.

Дар зербоби сеюми боби дуюм – “Фазилатҳои марказии ахлоқӣ-ирфонӣ дар концепсияи Муҳаммад Ғазолӣ” қайд мегардад, ки фазилатҳои марказии ирфонӣ сифатҳои суфиёнае мебошанд, ки Ғазолӣ ба хоҳири нишон додани муҳимияти табақабандиашон онҳоро “манозил” номидааст. Ҳар яке аз ин фазилатҳо ҳамчун натиҷаи пешомада ва ҳамчун дараҷае, ки якеро ба дигараш мерасонад, мавриди баррасӣ қарор мегирад. Дар табақабандии Ғазолӣ аввалин фазилат “тавба” ва олитаринашон “муҳаббат” мебошад. Боқимонда фазилатҳои суфиёнаро ӯ дар миёни ин ду дар ҳама шакле ҷойгир намудааст, ки суфӣ тавонад, ки дар ниҳоят қор ба манзили “муҳаббат” бирасад. Аксарияти суфиёни қаблӣ бо тартиби ҷойгирии онҳо, яъне “манозили суфиёна” тавачҷуҳи хосса зоҳир қарда, таъкид намудаанд, ки суфӣ то аз манзили пешин, ки дар таҳқиқоти муосир ҳамчун нуқтаи расидан, нақшаи шуур, дараҷаи шуур фаҳмида мешавад, нагузашта бошад, наметавонад ба манзили дигар (нав) бирасад. Аммо суфиёни пешин дар масъалаи тартиби ҷойгиркунии ин фазилатҳо ихтилофи назар доранд. Ғазолӣ дар шарҳи худ бо суфиёни пешин, аз ҷумла бо Маккӣ, на танҳо дар масъалаҳои тартиби манозил, балки дар бораи таъриф ва ҳақ баровардани тафсири худ низ ба баҳс пардохтааст. Дар тафовут аз мутафаккирони болозикр, ки

асосан аз доираи таассуроти хеш ва пешгузаштагони хеш берун набаромадаанд, Ғазолӣ унсурҳои асосии ҳар як манзилро шарҳ дода, нақши онро дар камолоти инсон таъкид кардааст. Ӯ он тавсифҳои хосаеро ба назар мегирад, ки аз ин роҳ асоси пайдарпайии онҳоро барои фазилатҳои суфиёна таъмин гардонида, табиати дақиқи онҳоро, ки дар аксар мавридҳо дар осори суфиёни пешин норавшан боқӣ мондаанд, ошкор намояд.

Тавба нуктаи нуктаи ибтидоии роҳи ҳар касе мебошад, ки ба чустучӯи Ҳақ баромада аст. Тавба дар таълимоти Ғазолӣ рӯй гардонидан ё тарк намудани ҳама чизеро мафаҳмонад, ки дар миёни инсон ва ҳадафи ниҳонии ӯ - қурби Ҳақ қарор доранд.

Ғазолӣ амалияи динии тавба қардан ва роҳҳои анҷом додани онро муфасссал шарҳ дода, ишора кардааст, ки тавба барои содир қардани гуноҳ ва риоя нақардани амалияи динӣ нисбат ба тавба қардани суфӣ аз андешаҳои роҳгумзадагӣ ва ҳаяҷонҳои қалбӣ душвортар аст. Дар ин маъно тавба дар тули тамоми раванди бозгашт аз хоҳишҳои дунявӣ ба олами дигар хузур дорад, аз ин рӯ тавба низ бояд дар тули умр суфиро ҳамсафар бошад, зеро ӯ бе анҷом додани ин амал ба ҳадафи ниҳонии худ расидан наметавонад.

Ин таълимоти Ғазолӣ бо натиҷаҳои худ барои тарзи зиндагии одамони аз ҷиҳати шумора кам муяссар аст. Агар одам ҳатто аз гуноҳи бо ҷисм анҷомдода озод бошад ҳам, ӯ хоҳ-нохоҳ дар бораи гуноҳҳои худ дар изтироб аст ва ҳатто агар аз ин изтиробҳо ӯри шавад ҳам, ӯ хоҳ-нохоҳ гирифтори нуксонҳо ва дар хотир ҳифз қарда навониستاني Ҳақ мебошад; ҳатто агар ӯ аз ин нуксонҳо озод бошад ҳам, дар илму донишҳои ӯ оид ба Ҳақиқат сифатҳо ва амалҳои ӯ нуксонҳое вучуд хоҳанд дошт. Ҳамин тариқ, тавба ҳамчун фазилати суфиёна он аст, ки суфӣ бе он наметавонад роҳи худро ба сӯи қаробат ёфтган бо Ҳақ оғоз намояд, аммо барои ба даст овардани тавбаи бехтарин ба суфӣ ҳам илм даркор ҳасту ҳам сабр. Илова бар он, ки дар таълимоти ахлоқӣ-ирфонии Ғазолӣ ба зарурати тавба ишора шудааст, илм низ воситаи бехтарини ҳимоя аз саркашӣ, яқравӣ дар қорӣ ба таъхир гузоштани тавба ҳисобида мешавад.

Сабр, тибқи таълимоти Ғазолӣ, ба суфӣ мусоидат менамояд, ки бо хоҳишҳои ҷисмонӣ ва дунявӣ, ки пайваста барои тамоми кӯшишҳои тавба қардан ҳалал мерасонанд, муқовимат намояд ва аз

сабаби он, ки сабру тамкин шакли олии тавба мебошанд, Ғазолӣ онҳоро дуҷумин фазилати суфиёна хисобидааст. Шаклҳои гуногуни сабр вучуд доранд: сабр қардан дар вазниниҳои ҳисмонӣ ва дарду аламҳо дараҷаи сифлии (поёнии) сабр мебошад. Шакли қомилтарин ва маҳмуди сабрҳо ин муқовимат қардан бо талаботи шавқ аст.

Сабр ва шукр аз зумраи фазилатҳои суфиёнае маҳсубанд, ки сифатҳои Ҳақ мебошанд. Сабр инчунин, ягона фазилатест, ки Ғазолӣ онро таҳти таъсири моҳияти фазилатҳои фалсафӣ ва суфиёна шарҳу тавзеҳ додааст, аммо тавзеҳоти ӯ ҳамчун фазилатҳои фалсафӣ кӯтоҳ буда, дар ин амал ӯ ба файласуфони шарқӣ, аз қабилӣ Ибни Сино ва Мискавайҳ пайравӣ мекунад, зеро Арасту сабрро ҳатто аз зумраи фазилатҳои дурӯғин низ наҳисобидааст. Мувоҳидаи тулонии Ғазолӣ дар бораи сабр ҳамчун фазилати асосии суфиёна таваҷҷуҳи ӯро ба таҳлили суфиёнаи ин фазилат, махсусан дар он шакле, ки онро ал-Маккӣ пешниҳод қардааст, инъикос намудааст.

Ғазолӣ сабрро дар китоби “Эҳёи улуми-д-дин” дар алоқамандӣ бо шукр баррасӣ намуда, онро ҳамчун ду воқуниши инсонӣ ба он чизе, ки бо ӯ руҳ додааст, тафсир қардааст. Дар бадбахтӣ инсон бояд сабур (сабрқунанда) ва дар ривочу раванг ӯ бояд шоқир (шукрқунанда) бошад. Аз ин рӯ, дар таълимоти ахлоқӣ-ирфонии Ғазолӣ аз дунболи сабр ҳамчун фазилати суфиёна мантиқан шукр меояд.

Шукр ҳамчун фазилат воқуниши беҳтарини инсонро ба ҳодисаҳои созғору мусоид тавсиф менамояд. Ғазолӣ тасдиқ мекунад, ки шукр ин (1) донишмандии моҳияти ҳада, (2) ҳолати мусбати шодмонӣ аст, ки онро ҳада ба вучуд овардааст ва (3) амалҳои мебошанд, ки ба қаси писандомада бахшида шудаанд.

Умед ва тарс ҳамчун фазилати суфиёна ду боле мебошанд, ки тавассути онҳо “ал-муқаррабун” – наздикшудагон ба мақоми маҳмуд парвоз мекунад. Агарчи онҳо манозил мебошанд, аммо ба қисми қами мардум ёрӣ мерасонанд, ки ба дигар манозили баъдина бирасанд.

Ғазолӣ “фақр” ва “зуҳд”-ро ҳамчун фазилатҳои алоҳидаи суфиёна, ки қаси ҳам меоянд, баррасӣ намудааст. Барои фарқ қунонидан байни фақр ва зуҳд, Ғазолӣ таъкид мекунад, ки суфии ҳақиқӣ бояд аз ашъи дунявӣ рӯй қардонид, робитаҳои худро қулан

бо самтҳои ҳаёти катъ гардонад. Ин кор аз ду роҳ сурат мегирад: ё ки неъматҳои моддӣ барои инсон умуман вучуд надоранд, ки ин факр аст, ё ки инсон дидаву дониста аз онҳо рӯй мегардонад, ки ин зуҳд мебошад.

Тавҳид ва таваккул низ барои Ғазолӣ аз фазилатҳои суфиёна мебошанд. Ў тасдиқ мекунад, ки аввалӣ асоси дуюмӣ мебошад, яъне тавҳиди илоҳӣ илмест, ки таваккулро тавлид намуда, ба ҳол мувофиқат менамояд. Тавҳид бошад, он аст, ки на танҳо мафҳуми таҷридии яғонагии илоҳӣ, балки ҳолати дарки яғонагии илоҳиро низ мефаҳмонад.

Донистани илми тавҳид, ки бо Ҳақ ва бо имон дар бораи комил будани олами мавҷуда муттаҳид гаштааст, аз нигоҳи Ғазолӣ, ҳоли таваккул ба Ҳақ ва ё таваккули қалб ба Ҳақро тавлид мекунад. Таваккул ба Ҳақ, ки яке аз принципҳои асосии тасаввуф мебошад, суфиро таълим медиҳад, ки тамоми фаъолияти худро ба ризогии Ў ва худро комилан ба фармудаҳои Ў равона созад. Аммо дар ин ҷо Ғазолӣ таваккулро ба як шакли оддӣ кӯр-кӯрона таъя кардан ба Ҳақ табдил додааст, ки дар назди аксарияти аҳли тасаввуф қобили қабул нест.

Ғазолӣ муҳаббатро баъд аз таваккул гузошта, қаноат, шавқ ва қурбро натиҷаи он медонад. Муҳаббат, ки баъзе муҳаққиқони муосир онро ҳамчун муҳаббат ба ҳама навъҳои зебоӣ дар тасаввуф шарҳ додаанд, ба ҳайси фазилати суфиёна ҳамчун муҳаббат ба Ҳақ фаҳмида мешавад. Ғазолӣ дар осори ахлоқии худ панҷ навъи муҳаббатро баррасӣ намудааст: 1. Ҳар як навъи ҳайвон пеш аз ҳама худро дӯст медорад. 2. Муҳаббате, ки ба манфиат (фоида) ёфтан таъя мекунад. 3. Инсон метавонад чизи дигареро, ба ғайри худ, барои худаш дӯст дорад, на барои ягон манфиати дигаре, ки метавонад аз он бигирад. 4. Инсон умуман зебоиро дӯст медорад. 5. Муҳаббат ҳамчун робитаи пинҳонӣ, махфие, ки дар байни ду инсон, на барои зебоӣ, балки ба таври истисноӣ дар натиҷаи қаробати маънавии онҳо вучуд дорад. Муҳаббат ба Ҳақро Ғазолӣ олитарин фазилати суфиёна шумурда аст.

Дар маҷмӯъ, консепсияи Ғазолӣ оид ба фазилатҳои марказии ахлоқӣ-ирфонӣ ё фазоили суфиёна дар асоси сифатҳои рӯзмарраи иҷтимоӣ ва ё ахлоқӣ, таълимоти динӣ ва шавқу рағбатҳои инсонӣ тавзеҳ ёфта, мутафаккир ин фазилатҳоро аз муҳтавои аввалаи худ

таҷрид (абстраксия) мекунад ва истилоҳоти суфиёро дар роҳи ҷустуҷӯи қаробат ба Ҳақ тағйир медиҳад. Дар ин роҳ муҳаббат ба Ҳақ барои Ғазолӣ на танҳо мафҳуми этикию эстетикист, балки воситаи ягонаи ҳадсию гносеологиест, ки барои маърифати Ҳақиқат хизмат мекунад.

ХУЛОСА

1. Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Таҳлилҳо дар диссертатсия нишон доданд, ки таълимоти умумиахлоқии Ғазолӣ дар осори гуногуни ӯ, махсусан дар «Эҳёи улуми-д-дин», «Меъёру-л-илм», «Мизону-л-амал» ё «Меъёру-л-амал», «Кимйи саодат» ва ғайра инъикос ёфта, ҷавҳари онро консепсияи фазилати инсон ё андешаҳо дар бораи фазилатҳои ахлоқӣ ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, дар таснифоти илмҳои ӯ ҷойгоҳи илми ахлоқ дар миёни илмҳои дигар баландтар доништа шудааст. Ғазолӣ таҳти таъсири Ибни Сино илми ахлоқро аз сиёсату-л-мудун мустақил доништа, ҳуди ахлоқро чун амалҳои медонад, ки ба ҳадафҳои олии инсон алоқаманданд ва ҳам аз нафси писандида ва ҳам аз нафси нописандида бармеоянд, Хулқ хусусияти фитрӣ дошта бошад ҳам, нақши тарбия низ дар тақомули инсон баланд мебошад. Дар таълимоти умумиахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ нақши фазилатҳо муҳим доништа шуда, ӯ чор фазилати асосиро ҷудо намудааст - ҳикмат, шучоат ва иффат (этидол), ки ба қувваҳои зеҳнӣ (ақлӣ), ғазабӣ ва шаҳвоният мутаносибанд. Вазифаи фазилати чорум - адолат дуруст ҷойгир қунонидани қувваҳои болозикр дар муносибат ба яқдигар буда, тамоми фазилатҳои боқимонда ба он тобеъ мебошанд.

Ғазолӣ тасаввуфро ҳамчун роҳи олии ва ягонаи расидан ба саодати ҳақиқӣ шинохта, бо истифода аз усулҳои таҳқиқи навафлотунӣ ва равоқии фалсафӣ фазилатҳои суфиёро ҳамчун фазоиلى «манозил» ва ё «мақомот» номидааст, ки ҳамчун «сифоти начотбахш» дар самти камолоти маънавии инсон нақши муҳимро иҷро мекунад. Баррасии фазилатҳои суфиёна аз ҷониби ин мутафаккир инчунин собит месозад, ки дар ин ҷо бо этикаи равонии навъи махсусе сару қор дорем, ки ҳадафи асосии он қаробат ба Ҳақ мебошад. Ин қаробат ё наздикӣ тавассути фазилатҳои қўмаккунанда - ният, ихлос, сидқ мувофиқа (хушёрӣ), муҳосиба (худтаҳлилқунӣ) ва тафаккур ба даст меояд. Фазилатҳои марказии ахлоқӣ-ирфониро

(тавба, сабр, шукр, умед, тарс, факр, зуҳд, тавҳид, таваккул ва муҳаббат) Ғазолӣ аз муҳтавои аввалаи онҳо таҷрид (абстрасия) мекунад ва истилоҳоти суфӣро ба сӯи объекти нав – Ҳақ равона месозад, ки миёни онҳо муҳаббат ба Ҳақ фазилати олитарин мебошад.

Дар маҷмуъ, баррасии консепсияи фазилати инсон дар осори ахлоқии Ғазолӣ ба чунин хулосаҳо меоварад:

1. Ғазолӣ дар таълимоти ахлоқии худ, дар маҷмуъ ва дар консепсияи фазилати инсон, хусусан, фазилатҳоро бо истифода аз анъанаҳои фалсафӣ, динӣ ва ирфонӣ баррасӣ ва таҳлил мекунад. Ӯ дар доираи ҳар як анъана чӣ будани фазилатҳоро шарҳ дода, ҳар кадоми онҳоро аз ҷиҳати назариявӣ, аз назари таълимоти динӣ ва ирфонӣ дар чунин шакл асоснок менамояд, ки минбаъд тавонад онҳоро дар доираи таҷдиди консепсияи умумии фазилати инсон бо дигар фазилатҳое, ки аз анъанаҳои дигар гирифта шудаанд, синтез намояд. Тафсириҳои Ғазолӣ ба масъалаҳои муҳокимашуда нишон медиҳад, ки шарҳи васеъ ва муфассали се анъана дар фаҳмиши фазилатҳо (динӣ, фалсафӣ ва ирфонӣ), ки дар ин диссертатсия муфассалан баррасӣ шуданд, барои фаҳмидани тавсифҳои асосии назария оид ба таркиби фазилатҳо хеле заруранд [1-М]; [4-М].

2. Ғазолӣ дар умум фазилатҳои фалсафиро эътироф дошта, муфид будани онҳоро дар роҳи ба даст овардани саодат дар кул эътироф мекунад. Ин эътирофи ибтидоӣ мебошад, аммо баъдан мутафаккир самтҳои алоҳидаи ин фазилатҳоро тавассути даровардани тағйироти мушаххас ба баъзеи онҳо ва бо илова намудани баъзеи унсурҳо ба фазилатҳои дигар дигаргун месозад. Ҳадаф аз ин ҳама ворид кардани тағйирот он буд, ки Ғазолӣ мехост, то фазилатҳои фалсафиро барои иҷрои нақше омода созад, ки куллан аз вазифаҳои пештараи онҳо дар назарияи фалсафӣ-ахлоқӣ фарқ дорад. Фазилатҳои дар таълимоти Ғазолӣ қабулшуда ба системаи ахлоқии васеътаре ҳамроҳ карда шуданд, ки он ҳам унсурҳои фалсафӣ ва ҳам ғайрифалсафиро дар бар мегирад. Масалан, шучоат ҳамчун фазилати фалсафӣ аз маънои часорат дар майдони ҷанг реша мегирад, вале Ғазолӣ ба он тамоми қувваҳои ҳайвонии инсонро тавассути қувваи ақлӣ – фазилате, ки бо таҳзиби нафси инфиродӣ алоқаманд аст, тобеъ гардонидааст. Айнан ҳамин тавр, Ғазолӣ фазилати “саховат”-

ро ҳам дар анъанаҳои фалсафӣ ва ҳам динӣ ба сатҳи пасттар мерасонад, то ки барои “фақр” ҳамчун ғазилати оӣ дар анъанаи ирфонӣ ҷой ҳолӣ намоӣ. Ин амал ба фаҳмиши ахлоқӣ, ки дар маҷмӯ аз илми сиёсат новобаста аст, ишора намуда, бо назарияи Ғазолӣ оид ба наҷоти инфиродӣ марбут аст [2-М].

3. Саодат, аз нигоҳи Ғазолӣ, бояд на бо маънои таҳтуллафзӣ, балки бо маънои ботинӣ дақиқ карда шавад. Масалан, дар ин самт аз ғазилати динӣ-ҳуқуқии “зақот” ба ғазилате, ки бо маънои ботинӣ “зуҳд” аст, метавон расид. Аз ин рӯ, барои Ғазолӣ саодати ҳақиқӣ “саодати ухравӣ” мебошад, вале баъзе неъматҳои дунявиро низ ӯ шаклҳои саодат номидааст, зеро онҳо барои саодати ухравӣ ҳамчун восита хизмат мекунанд. Дар ин рост, ҳама ҷизеро, ки ба инсон барои амалӣ гардонидани ҳадафи ниҳӣ кӯмак мекунанд, ба маънои муайяне метавон саодат ҳисобид. Бо ҳамин сабаб, ҳар ҷор ғазилати асосии фалсафиро метавон роҳҳои ба саодат расидан номид. Ғазолӣ таъкид мекунад, ки саодати ҳақиқӣ танҳо дар ҳаёти оянда дастрас аст ва ӯ дар ин маврид дар назар дорад, ки инсон бояд бимирад ва аз нав эҳё шавад, то ба ҳадафи ҳақиқӣ ғазилатҳои худ бирасад [4-М].

4. Аз диди Ғазолӣ ғазилат (ё муқобили он – разилат) мавҷудияти инсонро бо марғ қатъ мегардонад ва инсон дар натиҷаи ин вобаста ба он, ки дар вақти дар ҳаёт буданаш ҷӣ гуна ғазилат ё разилатҳоро касб кардааст, ё ба саодати ухравӣ ё ба бадбахтии ухравӣ рӯ ба рӯ мешавад. Мутафаккир дар бораи саодати ухравӣ ҷунин ишора кардааст, ки ин мақсадест, ки инсон метавонад онро танҳо аз роҳи донишҳои солим ва амалҳои ҳайр ба даст оварад [3-М].

5. Ғазолӣ қоил аст, ки ҳар касе, сарфи назар аз амалҳои пешинааш, метавонад ба саодат бирасад. Ӯ ишора мекунад, ки дар саодати ухравӣ табақабандие вучуд дорад, ки бо таҳзиби ахлоқии инсон мутобиқат менамоӣ. Саодати ухравиро метавон ба ду қисми бузург тақсим кард: сатҳи паст, сифлӣ ва нисбатан умумӣ, ки одатан онро биҳишт (ҷаннат) меноманд ва сатҳи олитарин ва нисбатан мушаххастари он - руъят, лиқо бо Ҳақ мебошад. Ин ҳолатро Ғазолӣ ҳамчун лаззати олитарине тавсиф кардааст, ки инсонро маҷбур мекунад, ки дигар лаззатҳоро фаромӯш кунад. Ин сатҳи олитарини саховат буда, дар қиёс бо он дигар лаззатҳо ҷизе нестанд. Аз ҷониби дигар, саодатмандтарин инсон, аз диди мутафаккир, касест, ки дар ин

дунё Ҳақро бештар дӯст дошта бошад [1-М].

6. Саодати ухравӣ ҳадафест, ки фазилатҳо ба он равона шудаанд. Вобаста ба ин Ҷазоӣ чои ҳар фазилатро дар консепсияи таҷдидкардаи худ муайян мекунад. Инро метавон дар тафовут гузоштан байни фазилатҳои ақсарият ва ақаллият мушоҳида кард, ки фазилатҳоеро мефаҳмонанд, ки дар натиҷаи иҷрои тахтуллафзии талабот пайдо мешаванд ва ё фазилатҳое, ки ба тавзеҳи ботинии аҳкоми мавҷуда мутобиқ мебошанд. Фазилатҳои аввали ақсариятро ба сӯи бихишт, дуомиҳоро барои ба даст овардани саодати оӣ – яъне, руъяти Ҳақ мерасонанд.

7. Дар консепсияи фазилати инсон дар осори ахлокии Ҷазоӣ фазилатҳо мутобики мувофиқаташон дар ҳосил намудани саодат чой карда шудаанд. Олитарини онҳо муҳаббат ба Ҳақ аст, ки инсонро ба сӯи саодати оӣ ва ё руъяти Ҳақ равона месозад. Аммо ин муҳаббат худ ба худ шакли дониш нест, ғолибан, ин мавқеъгирии мусбати шавқ ё натиҷаи шинохтани Ҳақ дар ин олам мебошад. Агар инсон хоҳиши дар оянда ба даст овардани саодати олиро дошта бошад, ба андешаи Ҷазоӣ, ҳама донишҳо ва ҳама амалҳои ӯ бояд барои ба даст овардани фазилати муҳаббат ба Ҳақ равона карда шаванд. Аз ҷониби дигар, дар ин роҳ муҳаббат ба Ҳақ барои Ҷазоӣ на танҳо мафҳуми этикию эстетикист, балки воситаи ягонаи ҳадсию ғносеологист, ки барои маърифати Ҳақиқат хизмат мекунад.

8. Консепсияи фазилати инсон дар таълимоти ахлокии Ҷазоӣ назарияи ниҳоят мураккаб буда, ба начоти инфиродӣ нигаронидашуда аст. Ин назария аз унсурҳои гуногун иборат буда, чунин фазилатҳоро дар бар мегирад: фазилатҳое, ки аз роҳи ақл касб шудаанд ва дар тобеияти он фазилатҳое қарор доранд, ки тавассути ваҳй маълуманд, ё худ, фазилатҳои зоҳирӣ тобеи фазилатҳои ботинӣ буда, қисми зиёди онҳо ба ақаллияти мардум хос мебошанд. Миёни онҳо фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ ё суфиёна вучуд доранд, ки ба онҳо инсон бо шарте расидан метавонад, ки фазилатҳои қаблиро низ ба даст оварда тавониста бошад. Дар умум, консепсияи фазилати инсон дар осори ахлокии Ҷазоӣ барои бехбудии шахсият равона гардидааст. Он, қабл аз ҳама, ба начоти инфиродии инсон дар роҳи ба даст овардани саодати оӣ дар охират рабт дорад [1-М]; [4-М].

2. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Дар асоси таҳлил ва хулосаҳои баровардашуда оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо тавсияҳои зеринро метавон пешниҳод намуд:

1. Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ бори аввал концепсияи фазилати инсон дар осори ахлоқии Муҳаммад Ғазолӣ ба таври муфасссал баррасӣ гардида, муайян карда шудааст, ки аксарияти фазилатҳои ахлоқие, ки ин мутафаккир муқаррар намуда ва шарҳу тавзеҳ додааст, аз рӯи ҳадаф динӣ ё ирфонӣ бошанд ҳам, аз рӯи моҳият хусусияти умумiahлоқӣ доранд. Аз ин рӯ, дар ҳалли масъалаҳои тарбияи насли наврас, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ яке аз мушкilotи ҷиддии замони муосир ба ҳисоб меравад, инчунин дар самти таҳким ва тақвияти ҳувияти миллӣ ва худшиносии ҷавонон, таблиғи арзишҳои ахлоқӣ-фалсафии ба фарҳанги миллӣ асосёфта онҳо метавонанд аз ҷониби муассисаҳои таълимию тарбиявӣ, мақомоти дахлдори давлатӣ, созмонҳои ҷамъиятӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар кул мавриди истифода қарор дода шаванд.

2. Таҳқиқи осори ахлоқии Муҳаммади Ғазолӣ нишон медиҳад, ки концепсияи фазилати инсон дар таълимоти ӯ бо истифода аз методу методологияи махсус, яъне омезиш додан ё синтез кардани фалсафа ва таълимоти ғайрифалсафӣ ташаккул ёфтааст. Дар ин самт низ каме дуршавиҳо дар таълимоти ин мутафаккир аз илмӣ ба назар мерасад, ки бо дарназардошти динию ирфонӣ будани низоми ахлоқии ӯ ва шароити асримиёнагии ҳаёти ӯ як амри табиӣ мебошад. Аммо дар таълимоти ахлоқии Ғазолӣ ҷанбаҳои зиёдеро низ пайдо кардан имкон дорад, ки бо истифода аз ҳамон методу методологияи болозикр ҳосил шуда, танҳо ба тарбияи ахлоқӣ дар оила, ҷомеа ва начоти инфиродии инсон дар олами моддӣ тааллуқ доранд. Бо ин сабаб, тавсия мешавад, ки дар таҳқиқи минбаъдаи таълимоти ин мутафаккир аз ҷониби муҳаққиқони ватанӣ, аз ҷумла, бо истифода аз маводи диссертатсияи мазкур, танҳо ба ҳамон ҷанбаҳои он таваҷҷуҳ равона карда шавад, ки барои даврони муосир аҳаммияти назариявӣ амалӣ дошта бошанд.

3. Дар қори диссертатсионӣ мавод дар бораи марҳилаҳои гуногуни таърихии пайдоиш, таҳаввул ва рушди илми ахлоқ дар Юнони Қадим, Рими Қадим, Шарқи мусулмонӣ, инчунин ақидаҳо дар бораи моҳияти ахлоқ аз назари мактабҳои гуногуни фалсафӣ, аз қабili мактаби Афлотун, Пифагор, перипатетизми Арасту, навафлотуния, машшоии шарқӣ, калом, тасаввуф ва ғайра баррасӣ шудааст. Аз ин рӯ, тавсия дода

мешавад, ки ин мавод на танҳо барои арзёбии нақш ва мақоми Ғазолӣ дар илми ахлоқ, балки маҷмуан дар таҳқиқи мероси ахлоқии ниёгон ва аз ҷиҳати амалӣ бошад, аз ҷониби масъулини тарбияи ахлоқӣ ва ниҳодҳои соҳаи маориф, ки фаъолиятшон ҷиҳати боло бурдани тарбияи солими насли кишвар равона гардидааст, мавриди истифода қарор гиранд.

4. Таълимоти ахлоқии Ғазолӣ ва консепсияи фазилати инсон дар осори ахлоқии ӯ бо таълимоти мутафаккирони зиёди тоҷик дар асрҳои миёна пайванди ногустанӣ дорад, ки аз миёни онҳо Ибни Мискавейҳ ва Ибни Синоро махсусан таъкид кардан зарур аст. Таҳлили афкори онҳо нишон медиҳад, ки дар осори ҳар яке аз ин мутафаккирон ақидаҳои ахлоқӣ, қиссаҳо дар бораи рафтори ахлоқии шахсиятҳои барҷастаи он даврон хеле зиёд аст, ки метавонанд барои инсонии муосир низ омӯзонанда бошанд. Аз ин рӯ, таҳияи як хрестоматия бо фарогирии ақидаҳои ахлоқии мутафаккирони асримиёнагии тоҷик, аз ҷумла ҷанбаҳои мусбати таълимоти Ғазолӣ барои истифода дар раванди таълиму тарбия дар тамоми зинаҳои таҳсилот мувофиқи мақсад дониста мешавад.

ИНТИШОРОТИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Насриддинов Ҳ.Н., Шарофат ва манзалати ақл аз нигоҳи Муҳаммад Ғазолӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, №10. - Душанбе, 2020. - С. 296-210.

[2-М]. Насриддинов Ҳ.Н., Баъзе андешаҳои Муҳаммад Ғазолӣ оид ба тарбияи ахлоқӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, № 1. - Душанбе, 2021.- С.96-102.

[3-М]. Насриддинов Ҳ.Н. Ҷойгоҳи илми ахлоқ дар таснифоти илмҳо (Классификатсияи илмҳо аз назари Ғазолӣ) // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, №6. - Душанбе, 2024. - С. 132-139.

[4-М]. Насриддинов Ҳ.Н. Фазилатҳои ахлоқӣ дар таълимоти Муҳаммад Ғазолӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, № 7. - Душанбе, 2024. - С. 144-151.

[5-М]. Насриддинов Ҳ.Н. Мафҳуми шуури динӣ дар таълимоти Муҳаммад Ғазолӣ // Ахбори ИФСҲ АМИТ №2 (1). - Душанбе, 2024. - С. 155-161.

[6-М]. Насриддинов Ҳ. Н. Таснифоти илмҳо аз назари

Муҳаммад Ғаззоӣ // Муносибатҳои байналмилалӣ ва амният. - Маркази тадқиқоти стратегияи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - №4 (12). 2024. – С. 76-79.

II. Мақолаҳо ва фишурдаи интишорот, ки дар маҷаллаҳо ва маҷмуаҳои дигар ҷоп шудаанд

[7-М]. Насриддинов Ҳ.Н. Мафҳуми ҳулки неку аз назари Муҳаммад Ғаззоӣ // Ҳафтаи илм. Барномаи конференсияи умумидонишгоҳии илмию назарявии ҳайати устодону кормандони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба “30- юмин солгарди қабули Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Соли маърифати ҳуқуқӣ эълон шудани соли 2024” ва “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф солҳои 2020-2040”. – Душанбе, 2024. Ҷилди II. -С. 78-81.

[8-М]. Насриддинов Ҳ.Н. Чаҳор фазои ахлоқӣ дар осори Муҳаммади Ғаззоӣ // Маҷмуаи маводи конференсияҳои МДТ “Донишгадаи исломии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам – Абӯханифа Нуъмон ибни собит”. – Душанбе, 2024. - С. 35-42.

[9-М] Насриддинов Ҳ.Н. Масъалаи таҳаммулпазирӣ дар осори Муҳаммади Ғаззоӣ // Маҷмуаи маводи конференсияҳои МДТ “Донишгадаи исломии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам – Абӯханифа Нуъмон ибни собит”. – Душанбе, 2024. – С. 73-81.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

УКД: 1 (091)

На правах рукописи

НАСРИДДИНОВ ХУКМИДДИН НАДЖМИДДИНОВИЧ

**КОНЦЕПЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДОБРОДЕТЕЛИ В
ЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МУХАММАДА ГАЗАЛИ**

**Автореферат
диссертации на соискание ученой степени кандидата
философских наук по специальности 09.00.03 – История философии
(философские науки)**

Душанбе - 2025

Диссертация выполнена на кафедре история философии и социальной философии Таджикского национального университета

Научный руководитель: **Зиёев Идибег Газиевич** – доктор философских наук, профессор кафедры религиоведения Таджикского национального университета

Официальные оппоненты: **Диноршоева Заррина Мусоевна** – доктор философских наук, ведущий сотрудник отдела история философии Института философии, политологии и права им. А.Баховаддинова НАНТ

Гулов Ислон Файзахмадович – кандидат философских наук, и.о. доцента кафедры философии и культурологии Таджикского государственного педагогического университета им. С.Айни

Ведущая организация: **Таджикский технический университет имени М.Осимй**

Защита диссертации состоится «18» сентября 2025 г, в 16⁰⁰ ч. на заседании Диссертационного совета 6D.KOA–092 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17)

С диссертацией и авторефератом можно ознакомиться в Центральной научной библиотеке Таджикского национального университета (734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17) и официальном сайте ТНУ www.tnu.tj

Автореферат разослан « ____ » _____ 2025 г.

Ученый секретарь диссертационного совета, кандидат философских наук

Хаитов Ф. К.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. В условиях распространения и развития науки и техники социально-экономическое, культурное и духовное состояние человека претерпевает изменения, и нравственность людей под влиянием различных факторов сталкивается с кризисом. Поэтому для преодоления этого духовного кризиса необходимо углубленное изучение нравственных ценностей в учениях мыслителей прошлого и их практическое применение. Эта практика может быть эффективной в наше время только в том случае, если особое внимание будет уделено различным этическим концепциям, будут научно обоснованы и эффективно применяться на практике качества возвышенной морали и позитивные моральные ценности для исправления недостатков процесса воспитания современного человека. Одним из таких средневековых источников для народа нашей страны являются этические взгляды мыслителей Востока в целом и в частности этическое учение одного из его представителей – Мухаммада Газали, которое не утратило своего воспитательно-нравственного значения на протяжении веков. С другой стороны, хотя этот мыслитель внес свой вклад в застой философского мировоззрения, особенно философии восточного перипатетизма, роль и научный статус его произведений по этике значительны в дальнейшем развитии этой науки. Принимая во внимание именно это, Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан уважаемый Эмомали Рахмон поместил произведение Газали «Эликсир счастья» наряду с «Насихатнаме» Имама Аъзама, «Кабуснаме» Кайковуса и других произведений таджикских мыслителей, подчеркнув, что в них “подведены итоги различных этапов нравственного опыта таджикского народа, а также подтверждены достоверными доказательствами роль родителей в воспитании, обучении и формировании ребенка, которые определяют будущее общества”[24]. Несмотря на все это, и несмотря на то, что личность, мировоззрение и творчество Мухаммада Газали на Востоке и западе формировали школу газаливедения и различные аспекты его мировоззрения изучались многими учеными, но именно детали его этико-суфийского учения, имеющие более высокую ценность, изучались в меньшей

степени, и более точное и глубокое изучение этих аспектов учения мыслителя и их аксиологическая оценка, адаптация к современной эпохе и их использование становятся актуальным.

Актуальность и важность изучения нравственных ценностей можно также определить по тому факту, что после распада бывшего Советского Союза и обретения нашей страной независимости особое внимание к наследию предков, действительно, стало одним из приоритетных и важных направлений отечественной науки, поскольку, с одной стороны, оно не только имеет большое научно-практическое значение, но и, с другой стороны, изучение этого наследия дает реальную возможность, чтобы его положительные стороны в формировании национального самосознания, патриотизма, сохранении и наследовании духовного богатства наших предков сыграли важную роль для последующих поколений. В этом также, полезно наследие Газали.

С другой стороны, каждое произведение Газали было написано в разные периоды его жизни, и это составляет процесс формирования поиска “истины” в учении мыслителя с разных точек зрения, которому меньше всего уделено внимание. Поэтому формирование и эволюция взглядов этого мыслителя от философии калама к суфизму, особенно в направлении создания концепции человеческой добродетели в его этических трудах, аксиологическая оценка этих его идей в отечественной науке остается актуальной до сих пор. Для исследования этических проблем в учении Газали необходимо изучение различных его аспектов на основе методов ценностного, аксиологического анализа и определить их значение для современной эпохи. В то же время, сравнительное исследование этических вопросов, которое проведено в данной диссертации, является одним из таких важных инструментов, который может помочь в оценке и определении истинной ценности произведений Газали и их использования для развития духовности современного человека.

Сегодня в мире происходят эволюционные изменения, которые под названием глобализации охватили подавляющее большинство народов и стран, поставив часть молодежи перед растущими психологическими, политическими, моральными и культурными вызовами. В таком положении защита национальных символов,

исторической идентичности, здоровой и созидательной национальной морали является одной из самых священных обязанностей каждого здравомыслящего и патриотичного человека для защиты Родины, таджикского языка и известной всему миру культуры с использованием нравственных и духовных ценностей предков, в том числе положительных сторон концепции человеческой добродетели в произведениях Газали по этике, адаптированных к сегодняшним условиям.

Степень исследования научной темы. На протяжении многих лет этические взгляды Мухаммада Газали изучались и анализировались отечественными и зарубежными учеными, проводившими множество исследований по тому или иному аспекту мыслей Газали с точки зрения современной науки (педагогической, психологической, философской, мистической, социально-политической, этической, марксистской и др.). В частности, в бывшем Советском Союзе были проведены исследования Наумкина В.В., Керимова Г.М., Григоряна С.Н., Игнатенко А.А., Кирабаева Н.С., Насирова И.Р., Аль-Джанаби [23;17;18;11;16;19;20;22;8] и других.

В исследованиях аль-Джанаби рассмотрены различные вопросы, такие как новизна, интеллектуальная самостоятельность и реформаторство Газали, этапы формирования его суфийского синтеза разных учений, новые основы его идейной системы, личный опыт его перехода к суфизму, оригинальность идей и особенности новой идейной системы мыслителя и его философской теологии. Этот исследователь дает описание этической системы, места морали в суфийском синтезе учений, рационализма и суфийской морали, анализирует и рассматривает основы многообразия этических устремлений Газали и показывает его творчество как неотъемлемую часть духовного мира мусульманского региона [8].

Ряд других исследователей, проводя классификацию научных трудов Газали, относят их к суфийским, философским, теологическим, логическим и другим произведениям [27].

В отечественной науке академик Диноршоев М. [13] впервые исследует некоторые вопросы классификации наук, его гносеологические и онтологические концепции. Его вклад в изучение вопроса об отношении Газали к философии весьма заметен, и в своих исследованиях “Из истории таджикской философии”, “Философия

Насриддина Туси”, “Гносеология Газали и сущность его мировоззрения” он проводит сравнительный анализ теории классификации наук “Ихвану-с-сафо”, Газали и Туси, выявил сущность критики Газали философских наук и направление его мировоззрения как представителя калама и противника философии восточного перипатетизма и исмаилизма.

Другой отечественный исследователь, профессор Шамолов А.А. [28;29], сравнивая этические взгляды мыслителя с Насриддином Туси, в контексте изучения трудов и изысканий различных исследователей мира, исследовал его религиозно-философские, политико-социальные, этические мысли, его принадлежность и связь с суфизмом.

Исследователь философии Газали, профессор Диноршоева З.М. [14] исследовала его взгляды, высказанные против перипатетизма на основе «Тахафуту-л-фалосифа», которое считается одним из главных произведений автора, а также перевела и опубликовала его. Многие отечественные исследователи, такие как Зиёев И.Г., Зиёева З.И., Ходжаев К.Т., Алиев М.Т., Гулов И.Ф., Алиризо Мирараб Роза [15;26;6;12;7] и другие обратили особое внимание на вклад мыслителя в развитие педагогической науки и педагогические взгляды мыслителя по вопросам познания и просвещения в его учении, проанализировали различные стороны педагогической, воспитательной, дидактической, этико-философской мысли ученого. Также данные исследования посвящены сравнительному изучению педагогических произведений Газали и Насриддина Туси, нравственному воспитанию, роли привычки в процессе воспитания и т.д.

Таджикские исследователи [1;2;3] внесли свой вклад в исследование и подготовку к изданию первой четверти книги «Эхё улуми-д-дин» и книги «Эликсир счастья», изданные на кириллице.

Изучение и исследование жизни, творчества и развития мыслей и убеждений Газали также является предметом изучения западных и восточных исследователей. Его мысли и мировоззрение исследованы современными арабскими исследователями, такими как З. Мубарак, А. аль-Осам, А. Бадави, Дж. Салиби, А.К. аль-Усман, Х.Д. аль-Олуси, Й. Аш-Шаруни, Ф. Афифи[4;10;9] и других, в которых уделено внимание вопросам взаимоотношений Газали с философией, синтеза его онтологических, гносеологических, логических, суфийских,

педагогических, общественно-политических и метафизических идей.

Кроме того, следует подчеркнуть, что исключая исследования Шамолова А.А. отечественные исследователи еще не подвергли глубокому научному исследованию этического учения Газали и, в частности, его концепции морально-суфийских добродетелей. С другой стороны, в завершенных исследованиях не раскрыты аспекты становления, развития и эволюции этической системы Газали, этических категорий, взаимосвязи этих категорий с правилом «золотой середины» в учении мыслителя.

Таким образом, изучение и анализ описанного материала доказывает, что, несмотря на исследование ряда аспектов учения Мухаммада Газали, до сих пор не было проведено отдельных исследований на тему этико-суфийских добродетелей мыслителя, которые будут рассмотрены в представленной диссертации.

Связь исследований с программами (проектами) и научными темами. Диссертационная работа разработана и выполнена в рамках научно-исследовательского проекта кафедры истории философии и социальной философии факультета философии ТГУ на 2021-2025 годы, посвященного изучению философско-культурных ценностей таджикского народа и их роли в укреплении национального самосознания.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Целью исследования является анализ концепции человеческой добродетели в этических произведениях Мухаммада Газали и эволюции его этических мыслей от философии калама к суфизму.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели считалось важным выполнить следующие задачи:

- раскрытие сущности этических произведений и основ общетического учения Мухаммада Газали в сравнении с элементами этической науки, существовавшими в философии до эпохи мыслителя;
- определение сущности классификации наук Мухаммада Газали и места в ней этики и вклада мыслителя в разработке и дальнейшем развитии этой науки;
- освещение методологических и теоретических основ классификации нравственных добродетелей в общетическом учении Мухаммада Газали в сравнении с другими классификациями,

имевшими место в истории философии средневекового Востока;

- определение сущности концепции человеческой добродетели в этико-суфийском учении Мухаммада Газали, в том числе нравственно-мистических добродетелей, направленных на духовную зрелость человека;

- раскрытие личного вклада Газали в развитие и синтезе добродетелей, способствующих формированию суфийской этики;

- выявление центральных этико-суфийских добродетелей в концепции Мухаммада Газали, которые классифицируются в его трудах по этике, и сравнение этих добродетелей.

Объектом исследования является формирование, развитие и эволюция понимания нравственных добродетелей в этических учениях средневековых мыслителей и Газали.

Предметом исследования являются этико-суфийские добродетели как составная часть концепции человеческой добродетели в этических произведениях Мухаммада Газали.

Этап, место и период исследования (исторический круг исследования). Диссертационное исследование проведено на кафедре истории философии и социальной философии факультета философии Национального университета Таджикистана с 2019 года, его объект охватывает древний и средневековый периоды в истории таджикской философии.

Теоретические основы исследования. Теоретической основой исследования являются, прежде всего, работы, посвященные этическим учениям древнегреческих мыслителей, философии калама, восточного перипатетизма, суфизма, а также научные исследования современных отечественных и зарубежных исследователей по этой тематике.

Методологические основы исследования. Методологических основ исследования составляют изучение с использованием теоретических и практических методов научного познания, в том числе различных логических и научных методов, таких как историко-философский метод, аксиологический и критический методы, метод перехода от абстрактного к конкретному, сравнительные методы, анализ и синтез материалов и т.д.

Источники данных. Основными источниками научной информации в исследовании являются работы Мухаммада Газали,

непосредственно посвященные науке этики, в том числе “Меъёру-лилм” ё “Мизону-л-амал”, “Эхёу улуми-д-дин”, «Кимиёи саодат» («Эликсир счастья») и исследования отечественных и зарубежных исследователей, посвященных учению Мухаммада Газали.

Эмпирическая база исследования. Эмпирической основой исследования послужили научно-логические доказательства, результаты научного исследования проблем морали и моральных добродетелей в истории отечественной и зарубежной философии.

База исследования. Исследование проведено на базе кафедры истории философии и социальной философии факультета философии Национального университета Таджикистана, а также профильных отделов Института философии, политологии и права имени А.М. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.

Новизна научного исследования. Научная новизна диссертационного исследования выражается, прежде всего, в том, что впервые в истории отечественной философии концепция человеческой добродетели в этических произведениях Мухаммада Газали была подвергнута отдельному исследованию. Научная новизна исследования конкретно выражается в том, что в нем впервые:

- на основе анализа имеющихся материалов выяснена сущность концепции нравственной добродетели, занимающей основное место в этическом учении Газали, а также взаимосвязь и отличие его позиции в сравнении с другими философами, суфиями и теологами на эту тему;

- выявлено, что мыслители Древней Греции, представители философии и суфизма занимали разные позиции относительно нравственных добродетелей, причем общность, разногласие, а также сходство и различие между ними весьма очевидны;

- доказано, что моральные добродетели, с точки зрения Газали, представляют собой нравственное познание мира и человека, и объяснялись им смешанно - на основе религии, философии и суфизма, и такое понимание сущности добродетелей оказало большое влияние на этические учения позднейших мыслителей;

- конкретизируются и уточняются внутренние и внешние связи нравственных добродетелей в этическом учении Газали, где они оцениваются как суфийские по назначению и общенравственные по сути;

- на основе изучения этических произведений Газали добродетели разделяются на общеморальные и этико-суфийские, а также определено влияние мыслителя на дальнейшее развитие переработанной и преобразованной концепции человеческой добродетели;

- на основе аксиологического и критического анализа определено значение или, наоборот, несовместимость некоторых сторон общенравственного и этико-суфийского учения Газали, особенно концепции человеческой добродетели в его этических произведениях, с требованиями современной эпохи.

Основные положения, выдвигаемые на защиту:

1. Изучение вопроса моральных добродетелей привело нас к выводу, что представители восточного перипатетизма являются одними из первых мыслителей, которые в мусульманском регионе разработали науку этики на основе древнеарийской и греческой этики, адаптировали ее к своей среде и использовали ее как составную часть практической философии. Абу Али Мискавайх был первым ученым на Востоке, написавшим отдельную книгу по этике под названием «Тахзибу-л-ахлоқ ва татхиру-л-аъроқ» («Этическое воспитание и очищение корней»), в которой он классифицировал моральные добродетели и в дальнейшем все восточные мыслители, в том числе Газали использовали этот опыт.

2. Рассмотрение моральных добродетелей показывает, что они всегда были предметом внимания мыслителей прошлого. Сравнение их в произведениях отдельных мыслителей, в частности, в учении Газали, выявило, что они создавались под влиянием разных учений, мыслители опирались на концепции своих предшественников и определяли назначение добродетелей с религиозной, философской и суфийской точек зрения.

3. В ходе исследования выяснилось, что общность добродетелей в том виде, в каком они были представлены восточными перипатетиками, была принята Газали, а по смыслу и содержанию эти добродетели в его учении получили общэтический характер, а по окончательной цели, они были объяснены в суфийском духе.

4. Отношение Газали к нравственным добродетелям было неодинаково на всех этапах его жизни, ибо его идеи в этических произведениях постепенно развивались в сторону суфизма и

отличались друг от друга. Кроме того, Газали своим методом внес изменения и дополнения в понимание сущности всех нравственных добродетелей.

5. Исследование показало, что классификация наук в учении Газали отличается от классификации всех предыдущих мыслителей, восточных перипатетиков и суфиев и его современников, и в ней особое место занимает этика. Концепция человеческой добродетели, которое с точки зрения Газали понимается в двух смыслах - развитие человеческого разума и интеллекта и совершенствование человеческого характера, считается для этого мыслителя неотделимой и основной частью этики.

6. В процессе исследования установлено, что классификация моральных добродетелей и их взаимосвязи, которую провел Газали, отличается от предыдущих классификаций, а добродетели определяются как элементы, подчиненные ритуалам, чувству ответственности за личное спасение, полному и беспрекословному соблюдению нравственных правил и направлены на обретение счастья во всех отношениях со стороны всех социальных слоев общества.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Научные результаты, полученные в диссертации, проливают свет на философско-нравственные идеи таджикских мыслителей, особенно Мухаммада Газали, и в будущем могут быть использованы исследователями для исследования концепции человеческой добродетели в учениях других философов. Материал диссертации может быть использован для общих исследований по истории философии и разработки учебных материалов по предметам философии, истории философии и этики в общеобразовательных и профессиональных учебных заведениях.

Степень достоверности результатов диссертационного исследования. Точность данных, достаточный объем исследовательских материалов, обработка результатов исследования и объем публикаций являются основой достоверности диссертационного исследования. Выводы и рекомендации основаны на научном анализе результатов теоретических и экспериментальных исследований.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Тема диссертации “Концепция человеческой добродетели в этических

произведениях Мухаммада Газали” соответствует паспорту специальности ВАК при Президенте Республики Таджикистан для получения ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – История философии (философские науки).

Личный вклад соискателя ученой степени в научное исследование. Личный вклад соискателя ученой степени состоит в самостоятельной постановке целей и задач исследования, поиске информации, а также определении объекта и темы исследования, постановке важных исследовательских проблем, анализе и переработке полученной информации. Теоретические и методологические аспекты, положения и выводы, составляющие содержание диссертации, доказаны и обоснованы в результате самостоятельного исследования соискателя ученой степени.

Апробация и внедрение результатов диссертации. Результаты диссертационного исследования докладывались на научно-теоретических семинарах и научно-теоретических конференциях факультета философии Национального университета Таджикистана и кафедры социальной философии и истории философии факультета философии данного университета.

Диссертация обсуждалась на заседании кафедры истории философии и социальной философии факультета философии ТГУ (протокол №4 от 13 ноября 2024 года) и представлена на защиту.

Публикации по теме диссертации. Содержание и выводы диссертационной работы были опубликованы в 9 статьях автора 6 из них в рецензируемых журналах, признанных ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, двух глав, 6 подразделов, заключения и списка литературы объемом 177 компьютерных страниц.

ОСНОВНЫЕ ЧАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во **вступительной части** диссертации, согласно действующим требованиям, приводятся следующие пункты: актуальность темы исследования, его связь с научными темами, объект и предмет исследования, его цели и задачи, теоретические и практические основы исследования, его методологические основы, база исследования, его научная новизна и основные положения, выдвигаемые на защиту, соответствие диссертации паспорту научной

специальности, личный вклад соискателя, апробация и внедрение результатов диссертационного исследования, его структура и объем.

Первая глава диссертации озаглавлена **«Общезэтическое учение Мухаммада Газали и место этики в классификации его наук»** и состоит из трех параграфов. В первом параграфе - **"Краткое описание этических произведений Мухаммада Газали и основ его общезэтического учения"** отмечается, что упоминается, что Абухамид Ахмад ибн Мухаммад Газали Туси (1058-1111) является одним из таджикско-персидских мыслителей, жизнь и деятельность которого в истории философии этих народов оцениваются противоречиво. Если, с одной стороны, произведения Газали стали причиной застоя философского мировоззрения в регионе, особенно школы восточного перипатетизма, то с другой стороны, религиозно-нравственные произведения этого мыслителя до сих пор популярны в исламском мире, и многие его религиозные идеи используются в разных странах. Для нашей современной страны можно считать полезными некоторые нравственные аспекты учения Газали, которые можно использовать после тщательного аксиологического и критического анализа некоторых его идей и их соответствия современной эпохе. Вышеприведенные слова свидетельствуют о том, что именно этические труды Аль-Газали и его этические учения могут иметь наибольшее теоретическое и практическое значение в современную эпоху. Поэтому краткое описание этических трудов и основ общезэтических учений мыслителя может послужить первой основой для выяснения сути понятия человеческой добродетели в его трудах, что составляет суть учения Аль-Газали.

Газали считается одним из самых продуктивных мыслителей средневековья. Он написал около 70 произведений разного объёма. Ему приписывают также примерно столько же работ. Этические идеи Газали в основном отражены в его произведениях «Эхёу улуми-д-дин», «Меъёру-л-илм», «Мизону-л-амал» ё «Меъёру-л-амал» и "Кимиёи саодат".

Оценка общего мировоззрения Газали, в том числе его этического учения, основанной на вышеупомянутых и других произведениях мыслителя, вызывает некоторые проблемы, поскольку его философское мышление эволюционировало и развивалось от философии калама и критики исмаилизма и восточного

перипатетизма в сторону суфизма. Поэтому его этическое учение в данном исследовании подразделяется на две части: 1) общеэтическое учение, опирающееся на калам и религию (теологию); 2) этико-суфийское учение Газали, состоящее из синтеза религии и философии, особенно суфизма.

Основой общеэтического учения Газали является его концепция человеческой добродетели. Обсуждая добродетели в своих произведениях, Газали называет их «материей» (уммахот) или центральными добродетелями. С его точки зрения, все добродетели понимаются в двух значениях: один - это ум и проницательность (зрелость ума, интеллекта и различение вещей и явлений), а другой - хороший характер (добрые качества). По мнению Газали, существует четыре общих моральных добродетелей: мудрость, мужество, целомудрие и справедливость. Эти добродетели и их психологическая основа близки аналогичным понятиям в греческой философии, особенно в произведениях Платона и Аристотеля. Их получают тремя способами: привыканием, обучением и принятием как божественной щедрости – дара Истины.

В диссертации показаны психологические основы, происхождение и связь человеческих добродетелей и качеств (характера), цель которых – определить основы общеэтического учения Мухаммада Газали, а с другой стороны – показать, что четыре основные добродетели в его учении взяты из философии (Аристотеля, Платона и последователей восточного перипатетизма), поэтому их можно назвать философскими добродетелями, которые составляют суть этического учения Газали и его концепции человеческой добродетели.

Во втором параграфе первой главы - **«Классификация наук Мухаммада Газали и место этики в ней»** упоминается, что классификация наук, считающаяся систематизацией знаний, имеет давнюю историю. Как известно, такая классификация началась еще в школе философии Аристотеля, согласно которой науки делились на две основные части - теоретическую и практическую, а теоретические науки делились на три основные части - естественные науки, математику и теологию. Точно так же практические науки делились на три части - мораль, экономика и политика. Это была первая модель классификации наук в истории человеческой культуры, которая принципиально

отличалась от классификации Ксенократа (339-314 гг. до н.э.), поскольку он считал философию состоящей только из трех частей - логики, физики и этики. Сам Аристотель считал логику не наукой, а скорее органом или методологическим инструментом всех наук. В то же время в классификацию Аристотеля входят и творческие науки, которые не дают знаний, а вырабатывают навыки для производства какого-либо предмета, и к таким наукам он отнес риторику (науку, изучающую ораторское искусство, правила построения художественной речи) и поэтику (науку, изучающую способ создания произведений искусства и систему эстетических средств, используемых в них). Эту традицию продолжили аль-Кинди, Фараби, Ибн Сина и другие.

В то же время в суфизме предпринимались некоторые попытки классифицировать знания или науки. В частности, Бурхониддин Мухаккик делит знание на четыре типа: знание заповедями, знание верой, знание по подражанию или наука подражания и знание очевидного. Подобные классификации можно назвать суфийской классификацией наук, некоторые черты которой, наряду с аристотелевской классификацией, можно наблюдать и в учении Газали.

Наряду с философией, особенно восточным перипатетизмом, были сделаны первые шаги в классификации наук и в системе исламских наук в целях развития наук этого направления. Однако они сделали классификацию восточного перипатетизма основным источником для себя и не смогли освободиться от влияния классификации этой философской школы.

Анализ мыслей Газали показывает, что основу его классификации наук составляет наследие суфизма. В классификации Газали наука сначала делится на «фарзи айн» и «фарзи кифоят». Затем он делит науку на две части – муомила и мукошифа. Все науки, имеющие дело с сознанием обычных людей, входят только в науку муомила. Наука мукошифа (откровения) связана с пророками. Такая классификация наук совершенно теологична и не соответствует действительности, существующей в природе и мире.

Все науки, входящие в классификацию Газали в состав науки о «фарзи кифоят», делятся на две группы – шариатские и нешариатские. В его классификации науки также делятся на две

группы, основанные на других принципах: 1) науки с моральными нормами (махмуд ва мазмум, хубу бад); 2) науки с нормами школ (хакку ботил). По мнению мыслителя, науки, не являющиеся шариатскими, делятся на три группы, то есть «махмуд», «мазмум» и «мубох». Нешариатскими науками махмуд, т.е. дозволенные, считаются, например медицина и математика. Однако, согласно классификации Газали, шариатские науки также подразделяются на хорошие (махмуд) и плохие (мазмум).

Говоря о месте этики в классификации наук Газали, в диссертации упоминается, что Газали разделил науку о мудрости на две части: первая - это наука, занимающаяся изучением человеческой деятельности и называемая практической наукой, а вторая - это наука, которая познает существ, такими, какие они есть, и называется теоретической наукой. Практическая наука, в свою очередь, делится на три части: наука об отношениях человека с другими людьми, высшей точкой которой является сиёсату-л-мудун (наука о политике); наука о ведении домашнего хозяйства, т.е. «Тадбири манзил»; «Тахзибу-л-ахлоқ» (этика), которая учит, как вести себя, чтобы иметь добродушный характер и оставаться добродетельным.

В классификации наук Газали заметно влияние Ибн Сины. Он, как и Ибн Сина, признает этику практической наукой и считает ее независимой от сиёсату-л-мудун (науки о политике). Для Газали тахзибу-л-ахлоқ (этика) считается высшей и важнейшей практической наукой, которая является фундаментальной наукой и служанкой всех наук. В общем взгляды Газали об этике и классификации наук начинаются с рационализма и с философской точки зрения, а затем принимают ряд суфийских и религиозных элементов.

В третьем параграфе первой главы – **«Классификация добродетелей в общеэтическом учении Мухаммада Газали»** подчеркивается, что описание добродетелей у аль-Газали в целом соответствует взглядам философов, и в частности школы восточного перипатетизма. Например, четыре платоновские добродетели являются основой для других добродетелей. Этот список не согласуется со списком Мискавайха, за исключением того, что он включает некоторые вторичные добродетели в щедрость и не согласен с количеством и порядком нескольких вторичных добродетелей. Например, аль-Газали приписывал

кибру-и-нафс (грандиозность) и нубл (величие) храбрости, но Мискавайх считает это частью щедрости, которая в свою очередь приписывается умеренности. Взгляды аль-Газали также имеют много общего со взглядами Ибн Сины. Оба мыслителя считают, что ни одна добродетель не входит в категорию справедливости, но классификации Газали и Ибн Сины различаются по количеству и расположению других добродетелей. Ибн Сина упоминает только две добродетели в разделе умеренности, включая терпение и довольство, и приписывает большое количество вторичных добродетелей мудрости, в то время как Газали делает ровно наоборот.

Есть некоторые другие сходства между добродетелями, перечисленными Газали, и добродетелями, перечисленными Аль-Фараби и Ибн Ади, хотя они являются общими для Газали, Ибн Сины и Мискавейха, но последние не раскрывают единства этой структуры.

Близкое сходство классификации этих добродетелей, проведенная Газали и восточными перипатетиками, указывает на то, что Газали принимал философские добродетели (т. е. те, которые определены философами). Если мы сравним комментарий Газали с комментариями греческих философов, включая Аристотеля, то эта философская точка зрения может быть понята более полно, и это сравнение покажет, вносили ли восточные философы в свои комментарии восточные идеи. Аристотель не формулировал свою классификацию добродетелей, как Газали. Тем не менее, классификация добродетелей Газали, которая включает четыре платоновские добродетели (мудрость - характерная черта мудрецов, справедливость - правителей, мужество - воинов и умеренность - землевладельцев и ремесленников), помещает ее в список добродетелей, которые также предлагали восточные философы.

По мнению Газали, добродетелей много, но они разделены всего на четыре группы. Это мудрость (достоинство психической силы), храбрость (достоинство гнева), целомудрие (достоинство страстной силы) и справедливость (состоящая из упорядочения всех этих сил). Справедливость является главной добродетелью, и ее задача состоит в том, чтобы правильно расположить упомянутые силы по отношению друг к другу. Все остальные добродетели, о которых говорит Газали, подчинены справедливости.

Газали выделяет следующие достоинства мудрости: 1)

хорошие манеры – терпеть по-хорошему; 2) интеллект – обладать силой для принятия правильного решения; 3) выбор решения – размышление о причинах и принятия решения, которое приведет жизнь человека к хорошему концу; 4) добродетель сомнения – правильное предположение, соответствующее лозунгу зороастризма «хорошие мысли». Но у мудрости есть и свои “разилат” (пороки): обман (дахо, чарбуза) и глупость (хомй, бетачрибагй, хумқ ва чунун).

Газали приписывает храбрости такие качества, как карам (прощение), начдат (помощь кому-либо), кибру-н-нафс (великодушие), эхмол (выносливость), хилм (смирненность), шахомат (храбрость), нубл (величие), викор (твердость) и два других порока, противоположных мужеству – тахаввур (чрезмерная смелость, бездумная смелость) и чубн (страх), которые становятся причиной появления других плохих качеств.

Что касается качеств целомудрия, то Газали классифицировал их следующим образом: хаё (стыд), хичолат (смушение), мусомаха (уступка), сабр (терпение), сахо (прощение, открытость), хусни такдир (соблюдение меры), дамосат (мягкость), интизом (дисциплина), хусни хайат (красота), каноат (удовлетворение малостью), худуъ (спокойствие), вараъ (воздержание), талокат (красноречие), зарофат (красноречие) и тасаххут (мягкий или строгий упрек).

Описание добродетелей у Аль-Газали в целом находится в полном согласии с мнением философов и, в частности, представителей восточного перипатетизма. Это показывает, что Газали принял философские добродетели (то есть добродетели, определенные философами). В то же время он рассматривает добродетели, предложенные восточными перипатетиками, в свете традиционной греческой философии и пытался примирить греческую этику и философию с основными принципами ислама. В целом представления Газали о добродетелях имеют общеэтическое и практическое значение, однако в их объяснении можно наблюдать и отход от действительности, обусловленный опорой на теологию.

Вторая глава диссертации – **«Человеческая добродетель в этико-суфийском учении Мухаммада Газали»** также состоит из трёх подразделов. В первом подразделе - **«Этико-суфийские добродетели, направленные на духовное совершенствование человека»**

подчеркивается, что нравственное учение Газали в данном исследовании делится на две части, а именно общее нравственное учение, которое основано на теологии и религии (теологии), и нравственно-мистическое учение Газали, которое состоит из синтеза религии, философии и, в частности, суфизма. Поэтому при рассмотрении нравственно-мистических добродетелей необходимо в первую очередь определить связь мыслителя с суфизмом. В этой связи следует подчеркнуть, что этот вопрос был предметом споров среди исследователей, которые серьезно оценивали его различные философско-суфийские аспекты, но в данной диссертации дается описание суфийских добродетелей этим мыслителем, которое проясняет основные аспекты связи Газали с суфизмом.

Добродетели, по мнению Газали, принадлежат меньшинству людей, ищущих окончательного счастья, т. е. увидеть Истину в будущей жизни. Это не богословы, теологи или философы, а суфии, к числу которых причислял Газали и себя. О причине принятия суфизма он говорит, что он включает в себя как теорию, так и практику.

Газали принимает суфизм как высший и единственный путь достижения истинного счастья, но человек, по его мнению, должен идти по этому трудному пути и находиться под влиянием тренированного разума. Поэтому этот мыслитель считает суфизм по существу основой для утверждения человеческих добродетелей. По вопросу о суфийских добродетелях Газали использовал неоплатонизм и философию стоиков, а также суфизм, который может быть полезным в некоторых вопросах, а в некоторых других вопросах мыслитель полностью теологизировал свою этическую концепцию человеческой добродетели.

Когда дело доходит до философских добродетелей, Газали следует аристотелевской позиции. Однако, обращаясь к суфийским добродетелям, мыслитель совершенно изменяет свой путь и более подробно и точно сосредоточивается на понятии “шавк и рагбатхо” (желаниях и страстях), включающих в себя те же желания и страсти, которые составляют основу философских добродетелей, отраженных в книге «Риторика» Аристотеля. Этот вид добродетелей рассматривается мыслителем в свете его мыслей о “каробат бо Хак” - близость к Истине. Суфийские добродетели Газали можно назвать мистическими добродетелями, ведущими к духовной зрелости

человека. В этом вопросе можно наблюдать новации Газали. Например, Газали обсуждает “шавк” в свете отношений человека с Истиной, который основан на страхе как в этом мире, так и в последующем. Правильное состояние нравственности – это состояние “тарс аз Хақ” - «страха перед Истиной». Таким образом страсти поднимаются с более простого уровня на более высокий уровень, который им приписывался при объяснении «философского совершенства». Точно так же Газали выбирает «таарруз», под которым обычно понимают термин, означающий отношение человека к его родственникам, и вычленяет и абстрагирует его от подтекста, социального контекста, изменяет его форму в терминах своей концепции “курби Хақ”. В частности, Газали объясняет “этимод” - «доверие» как отношение к своим близким, изменяет его формально в связи с особым отношением человека к Истине и таким образом утверждает суфийскую добродетель как “этимод ба Хақ” - «доверие к Истине».

Говоря конкретно о суфийских добродетелях, Газали перечисляет их как “фазоили манозил” (стоянки) или “фазоили макомот”, которые считаются основными характеристиками суфизма. По мнению Газали, каждая из этих добродетелей представляет собой три последовательных элемента. Во-первых, возникает наука, во-вторых, возникает особое психическое состояние, которое в свою очередь, требует совершения третьего действия - реализацию на практике.

Суфийские добродетели - манозил у Газали четко не определены, поскольку в связи с тем, что разные “манзилхо” и “холхо” связаны друг с другом и каждый суфий имеет свое учение о самосовершенствовании, суфии отличаются друг от друга в определении “манозил”. Он согласен с мнением многих суфиев первого уровня о том, что “тавба” - «покаяние» это первое состояние посвящения. В целом, с точки зрения Газали, добродетели «манозил» или «макомот» являются “сифоти начотбахш”- «спасительными качествами» и этико-суфийскими добродетелями, которые играют важную роль в духовной зрелости человека.

Во втором параграфе второй главы – **«Добродетели, способствующие формированию суфийской морали»** упоминается,

что Аль-Газали считает суфийские добродетели связанными с внутренними связями сил души. Эти добродетели подчиняют душу воле Бога и позволяют суфию бороться с желаниями души до тех пор, пока не будет достигнуто очищение души, чтобы он мог принять и развить мистические качества морали через «стоянки», и вознестись вверх. Таким образом, суфию помогают шесть суфийских добродетелей, способствующих или направленных на формирование мистической морали, которые можно, согласно разделению Аль-Газали в «Эхья аль-улум ад-дин», разделить на три группы. Первая группа включает «нийат», «ихлас» и «сидк», все из которых объяснены в Книге 7, часть IV «Эхья аль-улум ад-дин». Вторая группа состоит из муракаба - контроля своих действий и мухасаба (анализа своего поведения), которые обсуждаются в восьмой книге, четвертой четверти "Эхья аль-улум ад-дин". Третья группа - "Тафаккур", которая является единственным предметом книги 9, четвертой четверти того же произведения.

Предпринятие аль-Газали этого действия в понимании полезных суфийских добродетелей или направленное на формирование мистической этики свидетельствует о том, что единственной целью этого мыслителя, не только в обновлении религии, но и в обновлении понимания сути мистических концепций, было объединение суфизма с исламом, чтобы сделать его совместимым с этой религией. Цель его религиозной реформы или религиозного возрождения, которая отражена в его произведении "Эхья аль-улум ад-дин", была точно такой же.

Аль-Газали считает, что добродетели подчиняют душу воле Истины и позволяют суфию бороться с желаниями души до тех пор, пока он не достигнет очищения души, чтобы он мог через "макомот" принять и развивать мистические качества морали и подняться вверх. На этом пути суфию помогают шесть вспомогательных суфийских добродетелей или ориентированных на формирование мистической морали, которые делятся на три группы. В первую группу входят "нийат" (намерение), "ихлос" (вера) и "сидк" (искренность). Вторую группу составляют муракаба - контроль своих действий и мухасаба (анализ своего поведения). Третья группа это "тафаккур" - «размышление».

Свершение Газали этого действия в понимании суфийских добродетелей, которые помогают или направлены на формирование

мистической морали, показывает, что не только в обновлении религии, но и в обновлении понимания сущности мистических концепций единственной целью этого мыслителя является совмещение суфизма с исламом, чтобы сделать его совместимым с этой религией.

Ният (намерение, склонность, решимость, тон, цель) - одна из первых добродетелей первой группы, она, по мнению Газали, неотделима от двух других, поскольку намерение без ихлос - веры не приводит к выгоде и бесполезно, но если намерение не связано также с искренностью, тогда искренности не существует, и оно вообще не имеет никакой ценности. Рассматривая намерение как “ирода” - «волю», Газали считает его одной из суфийских добродетелей, способствующей формированию мистической морали.

Смысл “ихлос” - веры как суфийской добродетели и фактора формирования мистической морали заключается в том, что действия человека мотивируются лишь намерением приблизиться к Истине. Другими словами, вера требует, чтобы в действиях человека присутствовало основное намерение. Обрести веру – значит оставить удовольствия и наслаждения этого мира и посвятить свою жизнь будущей жизни.

Сидк - искренность одна из последних добродетелей третьей группы, которая, по мнению Газали, способствует формированию суфийских добродетелей в мистической морали. Газали перечисляет шесть аспектов искренности и считает искренность в речи, намерении, исполнении намерения, в действии, свершении всех духовных “холот” и “мақомот” и в исполнении всех главных добродетелей суфизма.

Муроқибa и муҳосибa - медитация и учет также связаны друг с другом, потому что и то, и другое находятся во внутренней борьбе с состоянием души и с неизменными силами низшего. Первый шаг, известный как состояние совместной готовности, - это возложить на себя конкретные обязанности, чтобы исцелить свое сердце. Муроқабa - медитация (бдительность) – это вторая ступень, когда человек наблюдает, размышляет над исполнением того, что он перед собой поставил. По словам Газали, существует два уровня бдительности. Высший уровень – это то, что человек полностью занят наблюдением величия Истины.

Третий шаг, который должен сделать человек в борьбе за достижение собственного «Я», - это “худро муҳосабa кардан” -

самоконтроль (саморефлексия). Четвертый шаг – это самонаказание, после которого человек должен осознать, что он сделал своим поведением. Пятый шаг известен как мучохада, добродетель очищения. Шестой и последний шаг на пути к подчинению отрицательных сил души – это муотаба - постоянный упрек (упрек).

Основным элементом всех суфийских добродетелей, наряду с медитацией и учетом, Газали считает тафаккур - размышление, связанное с особыми состояниями души. Важной формой размышления, по мнению Газали, является размышление о качествах своего характера и поведения, чтобы благодаря этому человек мог отличать добро от зла. В то же время размышление является высшей добродетелью, способствующей формированию суфийской морали.

Рассмотрение суфийских добродетелей показывает, что в учении Газали присутствует особый тип психологической этики, главная цель которого – приближение к Истине. Иными словами, результатом полезных добродетелей суфизма является приведение человека к совершенному и интегрированному состоянию души во всех ее силах для приближения к Истине.

В третьем параграфе второй главы – **«Центральные этико-суфийские добродетели в концепции Мухаммада Газали»** отмечается, что центральные мистические добродетели – это суфийские качества, которые Газали называл «маназил - обителями», чтобы показать важность их классификации. Каждая из этих добродетелей рассматривается как следствие предыдущей и как ступень, ведущая одна к другой. В классификации Газали первой добродетелью является «фаскаяние», а высшей из них является «любовь». Остальные суфийские добродетели он разместил между этими двумя таким образом, что суфий в конечном итоге может достичь обители «любви». Большинство ранних суфиев уделяли особое внимание порядку их размещения, то есть «суфийским обителям», подчеркивая, что суфий не может достичь другой (новой) обители, пока не пройдет предыдущую обитель, которая в современных исследованиях понимается как точка прибытия, план сознания, уровень сознания. Однако ранние суфии не соглашались по вопросу о порядке расположения этих добродетелей. В своем комментарии Аль-Газали спорил с ранними суфиями, включая Макки, не только по вопросам порядка обителей, но и по определению и обоснованию их толкований. В

отличие от вышеупомянутых мыслителей, которые в основном не выходили за рамки собственных впечатлений и впечатлений своих предшественников, Аль-Газали объяснил основные элементы каждой обители и подчеркнул их роль в совершенствовании человека. Он рассматривает эти конкретные характеристики, тем самым предоставляя основу для их преемственности для суфийских добродетелей и раскрывая их точную природу, которая во многих случаях остается неясной в трудах ранних суфиев.

Покаяние является отправной точкой пути каждого, кто отправляется на поиски Истины. Покаяние в учении Газали означает отречение или отказ от всего, что стоит между человеком и его конечной целью – приближением к Истине.

Аль-Газали подробно остановился на религиозной практике покаяния и способах ее совершения, указав, что покаяние в совершении грехов и несоблюдении религиозных практик труднее, чем покаяние суфия в блуждающих мыслях и душевных чувствах. В этом смысле покаяние присутствует на протяжении всего процесса возвращения от мирских желаний в иной мир, и поэтому покаяние должно сопровождать суфия на протяжении всей его жизни, потому что без этого он не сможет достичь своей конечной цели. Это учение Аль-Газали применимо к образу жизни небольшого числа людей. Даже если человек свободен от физических грехов, он беспокоится о своих грехах, и даже если он свободен от этих беспокойств, он неизбежно подвержен недостаткам и отсутствию памяти и понимания Истины; даже если он свободен от этих недостатков, будут недостатки в его знании и понимании Истины, его качествах и его действиях. Таким образом, покаяние как суфийская добродетель - это то, без чего суфий не может начать свой путь к близости с Богом, но для достижения наилучшего покаяния суфию необходимы как знания, так и терпение. Помимо того, что этико-мистическое учение Газали указывают на необходимость покаяния, знание также считается лучшим средством защиты от упрямства и промедления в вопросе откладывания покаяния.

Сабр - терпение, согласно учению Газали, помогает суфию противостоять физическим и мирским желаниям, постоянно препятствующим всем усилиям к покаянию, а поскольку терпение и сдержанность являются высшими формами покаяния, Газали считал

их второй добродетелью суфиев. Существуют разные формы терпения: терпение в физических невзгодах и болях - низшая ступень терпения. Самая совершенная и любимая форма терпения - это сопротивление требованиям страсти.

Шукр - благодарность как добродетель описывает лучшую реакцию человека на благоприятные события. Газали утверждает, что благодарность – это (1) знание сути подарка, (2) положительное состояние радости, вызванное подарком, и (3) действия, посвященные понравившемуся человеку.

Терпение и благодарность входят в число суфийских добродетелей, которые являются атрибутами Истины. Терпение также является единственной добродетелью, которую аль-Газали объясняет под влиянием сути философских и суфийских добродетелей, но его объяснения философских добродетелей кратки, и в этом он следует восточным перипатетикам, таким как Ибн Сина и Мискавайх, поскольку Аристотель даже не считает терпение ложной добродетелью. Пространное обсуждение Аль-Газали терпения как основополагающей суфийской добродетели отражает его интерес к суфийскому анализу этой добродетели, особенно в той форме, в которой она была представлена аль-Макки.

В своей книге «Эхья аль-улум ад-дин» аль-Газали обсуждает терпение в связи с благодарностью, интерпретируя его как два человеческих ответа на то, что с ним произошло. В невзгодах человек должен быть терпеливым, а в процветании он должен быть благодарным. Поэтому в нравственно-мистическом учении Газали благодарность логически следует за терпением как суфийской добродетелью.

Умед и тарс - надежда и страх, как суфийские добродетели, являются двумя крыльями, на которых летают “ал-мукаррабун” - те, кто приближаются к статусу махмуд - прославленный. Хотя они и являются “манозил”, но помогают небольшой части людей добраться до следующего “манозил”.

Газали считал “факр” и “зухд”- «бедность» и «аскетизм» отдельными добродетелями суфизма, следующими друг за другом. Чтобы отличить бедность от аскетизма, Газали утверждает, что истинный суфий должен отвернуться от мирских вещей и полностью разорвать свои связи с жизненными направлениями. Это делается

двумя способами: либо материальные блага для человека вообще не существуют, что есть бедность, либо человек сознательно от них отворачивается, что есть аскетизм.

Тавхид и таваккул (единство и опирание) также являются для Газали из суфийских добродетелей. Он утверждает, что первое является основой второго, то есть божественное единство - это наука, производящая таваккул и согласующаяся с состоянием. Тавхид – это то, что объясняет не только абстрактную концепцию единобожия, но и состояние понимания этого единобожия.

По мнению Газали, познание науки единобожия, соединенной с Истиной и с верой в совершенство существующего мира, производит состояние доверия к Истине или опирание сердца на Истину. Опирание на Истину, являющееся одним из главных принципов суфизма, учит суфия направлять всю свою деятельность с позволения Истины и полностью подчиняться Ее повелениям. Но здесь Газали превращает таваккул в форму простого и слепого опирания на Истину, что неприемлемо для большинства суфиев.

Газали ставит мухаббат - любовь выше таваккул и видит ее результатами удовлетворение, желание и близость. Любовь, которую некоторые современные учёные трактуют в суфизме как любовь ко всем видам красоты, как суфийская добродетель понимается как любовь к Истине. Газали в своих этических произведениях рассматривал пять типов любви: 1. Каждое животное любит прежде всего самого себя. 2. Любовь, основанная на получении выгоды. 3. Человек может любить что-либо кроме самого себя, для себя, а не ради какой-либо другой выгоды, которую он может от этого получить. 4. Люди обычно любят красоту. 5. Любовь как скрытая, тайная связь между двумя людьми не ради красоты, а исключительно вследствие их духовной близости. Любовь к Истине Газали считает высшей суфийской добродетелью.

В целом концепция Газали о центральных этико-мистических или суфийских добродетелях объясняется на основе бытовых социальных и моральных качеств, религиозных учений и интересов человека, причем мыслитель абстрагирует эти добродетели от их первоначального содержания и использует суфийскую терминологию в пути поиска близости с Истиной. Таким образом, для Газали любовь к Истине является не только этико-эстетическим понятием, но

и уникальным интуитивным и гносеологическим инструментом, служащим для познания Истины.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Основные научные результаты диссертации.

Анализ в диссертации показал, что суть общезиического учения Газали в его различных произведениях, особенно в «Эхёу улу-ми-д-дин», “Меъёру-л-илм”, “Мизону-л-амал” ё “Меъёру-л-амал”, ”Кимиёи саодат” и т.д., составляет его концепция человеческой добродетели или взгляды о моральных добродетелях. Поэтому в классификации его наук место этики считается более высоким среди других наук. Под влиянием Ибн Сины Газали считает этику независимой от политики и действиями, связанными с высшими целями человека и исходящими как из нравственной, так и безнравственной души. Хотя нравы имеют врожденную природу, но в развитии человека также высока роль воспитания. В общезиическом учении Мухаммада Газали роль добродетелей считается важной, и он выделяет четыре основные добродетели - мудрость, храбрость и целомудрие (умеренность), которые пропорциональны интеллектуальному (умственному), гневу и страсти. Задача четвертой добродетели - справедливости состоит в том, чтобы правильно расположить названные силы по отношению друг к другу, а все остальные добродетели подчинены ей.

Газали признавал суфизм высшим и единственным способом достижения истинного счастья и, используя методы неоплатонизма и философского стоицизма, он назвал суфийские добродетели «манозил» или «мақомот», которые играют важную роль как “сифоти начотбахш” - «спасительные качества» в формировании духовной зрелости человека. Анализ суфийских добродетелей со стороны этого мыслителя также доказывает, что мы имеем здесь дело с особым типом психологической этики, главная цель которой - приблизиться к Истине. Эта близость достигается посредством поддерживающих добродетелей – ният (намерение), ихлос (вера), сидк (искренность), мурокиба (хушёрй, созерцание), мухосиба (худтахлилкунй, самонализ) и тафаккур (размышление). Газали абстрагирует центральные этико-мистические добродетели (ирфониро (тавба, сабр, шукр, умед, тарс, факр, зухд, тавхид, таваккул ва мухаббат) от их первоначального содержания и направляет суфийскую терминологию к новому объекту

– к Истине, среды которых любовь к Истине является высшей добродетели.

В целом рассмотрение концепции человеческой добродетели в этических произведениях Газали приводит к следующим выводам:

1. В своем этическом учении вообще и в концепции человеческой добродетели в частности Газали обсуждает и анализирует добродетели, используя философские, религиозные и мистические традиции. Он объясняет, в чем заключается суть добродетели в рамках каждой традиции, и теоретически обосновывает каждую из них с точки зрения религиозных и мистических учений таким образом, чтобы в дальнейшем интегрировать их в рамках обновления общей концепции человеческой добродетели и синтезирует их с другими добродетелями, взятыми из других традиций. Комментарии Газали по обсуждаемым вопросам показывают, что широкое и подробное объяснение трех традиций в понимании добродетелей (религиозной, философской и мистической), подробно рассмотренных в данной диссертации, весьма необходимы для понимания основных теорий о добродетелях [1-A]; [4-A].

2. Газали в целом признает философские добродетели и их полезность для достижения счастья в жизни. Это первоначальное признание, но затем мыслитель модифицирует отдельные аспекты этих добродетелей, внося конкретные изменения в некоторые из них и добавляя некоторые элементы к другим добродетелям. Целью всех этих изменений было то, что Газали хотел подготовить философские добродетели к роли, принципиально отличной от их прежних функций в философско-этической теории. Добродетели, провозглашенные в учении Газали, были включены в более широкую этическую систему, включающую как философские, так и нефилософские элементы. Например, шучоат - храбрость как философская добродетель коренится в значении храбрости на поле боя, но Газали подчиняет ей все животные силы человека через душевную силу - добродетель, связанную с развитием индивидуальной души. Точно так же Газали принижает добродетель “сахават” - «щедрости» как в философских, так и в религиозных традициях, чтобы освободить место для “фаqr” - «бедности» как высшей добродетели в мистической традиции. Эта практика

указывает на этическое понимание, совершенно независимое от науки о политике и связана с теорией индивидуального спасения Газали [2-А].

3. Счастье, с точки зрения Газали, следует уточнить не в буквальном смысле, а с внутренним смыслом. Например, в этом направлении можно перейти от религиозно-правовой добродетели “закот” к добродетели, имеющей внутренний смысл - “зухд”. Поэтому для Газали истинное счастье – это “саодати ухравй” - «потустороннее счастье», но он называл и некоторые мирские блага формами счастья, потому что они служат средством для “саодати ухравй”. В этом смысле все, что помогает человеку реализовать конечную цель, можно считать счастьем в определенном смысле. По этой причине все четыре основные философские добродетели можно назвать путями к счастью. Газали подчеркивает, что истинное счастье доступно только в следующей жизни, и он имеет в виду, что человек должен умереть и возродиться заново [4-М].

4. С точки зрения Газали, добродетель (или ее противоположность - разилат) завершает существование человека смертью, и в результате этого, в зависимости от того, какие добродетели или пороки он приобрел за свою жизнь, либо он приобретает “саодати ухравй” («потустороннее счастье»), либо “бадбахтии ухравй” («потустороннее несчастье»). Мыслитель указывал, что “саодати ухравй” – это цель, достичь которого человек может только благодаря здоровым знаниям и добрым делам [3-М].

5. Газали убежден, что каждый, независимо от своих предыдущих действий, может достичь счастья. Он указывает на то, что в “саодати ухравй” («потустороннее счастье») существуют пласты, соответствующие моральному воспитанию человека. Счастье потустороннего мира можно разделить на две большие части: нижняя, простая и относительно общий уровень, который обычно называют раем (чаннат), и высший и более конкретный уровень — руят, видение Истины. Газали описал это состояние как высшее удовольствие, заставляющее человека забыть другие удовольствия. Это высшая степень саховат - щедрости, по сравнению с которой другие удовольствия - ничто. С другой стороны, самый счастливый человек, с точки зрения мыслителя, тот, кто больше всех в этом мире любит Истину [1-М].

6. “Саодати ухравӣ” («потустороннее счастье») является целью, к которой направлены добродетели. Исходя из этого, Газали определяет место каждой добродетели в своей пересмотренной концепции. Это видно в различении добродетелей большинства и меньшинства, объясняющих добродетели, возникающие в результате буквального выполнения требований, или добродетели, соответствующие внутреннему толкованию существующих заповедей. Первые добродетели ведут большинство в рай, вторые – к достижению высшего счастья – т. е. к видению Истины.

7. В концепции человеческой добродетели в этических произведениях Газали добродетели располагаются по их совместимости в достижении счастья. Высшая из них – любовь к Истине, направляющая человека к высшему счастью или видению Истины. Но эта любовь сама по себе не является формой знания, в большинстве случаев, это позитивная установка желания или результат познания Истины в этом мире. Если человек хочет достичь высшего счастья в будущем, по мнению Газали, все его знания и все его действия должны быть направлены на достижение добродетели любви к Истине. С другой стороны, таким образом, для Газали любовь к Истине является не только этико-эстетическим понятием, но и уникальным интуитивным и гносеологическим инструментом, служащим для познания Истины.

8. Концепция человеческой добродетели в этическом учении Газали представляет собой очень сложную теорию, направленную на спасение личности. Эта теория состоит из различных элементов и включает в себя следующие добродетели: добродетели, приобретенные разумом и подчиненные добродетелям, известным через откровение, или внешние добродетели, подчиненные внутренним добродетелям, большинство из которых принадлежит меньшинству людей, являющихся особенными. Среди них есть нравственно-мистические или суфийские добродетели, которых человек может достичь при условии, что он смог приобрести и предыдущие добродетели. В целом концепция человеческой добродетели в этических произведениях Газали направлена на личностное совершенствование. Прежде всего, это связано с индивидуальным спасением человека на пути к достижению высшего счастья в загробной жизни [1-М]; [4-М].

2. Рекомендации по практическому использованию результатов исследования.

На основании анализа и сделанных выводов по практическому использованию результатов можно дать следующие рекомендации:

1. Впервые в диссертационном исследовании была подробно рассмотрена концепция человеческой добродетели в этических произведениях Мухаммада Газали и установлено, что большинство этических добродетелей, установленных и объясненных этим мыслителем, по своим целям имеют религиозный или мистический характер, но по назначению, в сущности, они имеют общенравственный характер. Поэтому в решении вопросов воспитания подрастающего поколения, что в условиях глобализации считается одной из самых серьезных проблем современности, а также в направлении укрепления национальной идентичности и самосознания молодежи, языка, пропаганда этико-философских ценностей, основанных на национальной культуре, могут быть использованы со стороны образовательных и воспитательных учреждений, соответствующих государственных органов, общественных организаций и гражданского общества.

2. Изучение этических произведений Мухаммада Газали показывает, что концепция человеческой добродетели в его учении формировалась с использованием особого метода и методологии, то есть соединения или синтеза философии и нефилософских учений. В этом направлении имеются некоторые отклонения в учении этого мыслителя от науки, что является естественным порядком, учитывая религиозно-мистическую природу его этической системы и средневековые условия его жизни. Однако в этическом учении Газали можно найти множество аспектов, которые выведены с использованием упомянутых методов и методологий, которые относятся только к нравственному воспитанию в семье, обществе и индивидуальному спасению человека в материальном мире. По этой причине рекомендуется при дальнейшем исследовании учения этого мыслителя отечественными исследователями, в частности, с использованием материалов настоящей диссертации, ориентироваться только на те его аспекты, которые имеют теоретическое и практическое значение для современной эпохи.

3. В диссертационной работе рассмотрен материал различных исторических этапов зарождения, эволюции и развития науки этики в Древней Греции, Древнем Риме, на мусульманском Востоке, а также представления о сущности морали с точки зрения различных философских школ, таких как школа Платона, Пифагора, перипатетизма Аристотеля, неоплатонизма, восточного перипатетизма, калама, суфизма и др. Поэтому рекомендуется использовать данный материал не только для оценки роли и статуса Газали в этике, но и при исследовании нравственного наследия наших предков, а с практической точки зрения со стороны ответственными за нравственное воспитание и образовательными институтами, деятельность которых направлена на повышения здорового воспитания новых поколений страны.

4. Этическое учение Газали и концепция человеческой добродетели в его этических произведениях неразрывно связаны с учениями многих таджикских мыслителей средневековья, среди которых необходимо выделить Ибн Мискавайха и Ибн Сины. Анализ их взглядов показывает, что в произведениях каждого из этих мыслителей содержится немало этических идей, рассказов о нравственном поведении выдающихся личностей той эпохи, которые могут быть поучительны и для современных людей. Поэтому представляется целесообразным разработка хрестоматии, охватывающей этические идеи средневековых таджикских мыслителей, включая положительные стороны учения Газали, для использования в процессе воспитания и обучения на всех уровнях образования.

ПУБЛИКАЦИИ СОИСКАТЕЛЯ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ

А. Научные статьи, опубликованные в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А]. Насриддинов Х.Н., Величие и место разума с точки зрения Мухаммада Газали // Вестник Национального университета Таджикистана, № 10. – Душанбе, 2020. – С. 296-210.

[2-А]. Насриддинов Х.Н., Некоторые взгляды Мухаммада Газали о нравственном воспитании // Вестник Национального университета Таджикистана, № 1. – Душанбе, 2021. – С.96-102.

[3-А]. Насриддинов Х.Н. Место этики в классификации наук (Классификация наук с точки зрения Газали) // Вестник Национального университета Таджикистана, №6. – Душанбе, 2024. – С. 132-139.

[4-А]. Насриддинов Х.Н. Нравственные добродетели в учении Мухаммада Газали // Вестник Национального университета Таджикистана, №7. – Душанбе, 2024. – С. 144-151.

[5-А]. Насриддинов Х.Н. Понятие религиозного сознания в учении Мухаммада Газали // Известия ИФПП НАНТ № 2 (1). – Душанбе, 2024. – С. 155-161.

Б. Статьи и тезисы, публикации в сборниках и материалов конференций

1. Насриддинов Х.Н. Понятие доброго нрава с точки зрения Мухаммада Газали // Неделя науки. Программа общеуниверситетской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и сотрудников Национального университета Таджикистана, посвященной «30-летию принятия Конституции Республики Таджикистан», «2024 год как год правого просвещения» и «Двадцатилетие обучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования» 2020-2040 гг.». Том II-С. 78-81.

2. Насриддинов Х.Н. Четыре нравственных добродетеля в наследии Мухаммада Газали // Сборник материалов конференции НОУ “Исламского университета Таджикистана имени Имама Азама – Абу Ханифы Нумана бин Собита”. - Душанбе. - С. 35-42.

3. Насриддинов Х.Н. Проблема толерантности в наследии Мухаммада Газали // Сборник материалов конференции НОУ «Исламского университета Таджикистана имени Имама Азама – Абу Ханифы Нумана ибн Собита». - Душанбе. - С. 73-81.

4. [6-А]. Насриддинов Х. Н. Классификация наук с точки зрения Мухаммада Газали // Международные отношения и безопасность. - Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. - 2024. - № 4 (12). - С. 76-79 в году.

Адабиёт

1. Абу Ҳомид Муҳаммад Ғазолӣ. Кимиёи саодат. Ҷ. 1. – Душанбе: «ЭР-граф», 2008. - 670 с.
2. Абу Ҳомид Муҳаммад Ғазолӣ. Кимиёи саодат. Ҷ. 2. - Душанбе: «ЭР-граф», 2008. - 666 с.; Ғазолӣ М. Китаб ал-арбаин. – Душанбе: «Пайванд», 2007. - 322 с.
3. Абуҳомид Муҳаммад Ғазолӣ. Эҳё улуми-д-дин. Китоби аввал. Тарҷумаи Муҳаййидуддини Муҳаммади Хоразмӣ. Ба кӯшиши Ҳусайн Хидевчам. Пешгуфтор ва таҳияи кирилл аз А.Шамолов ва М.Ғиёсов. - Душанбе, “ЭР-граф”, 2008. - 628 с.
4. Ал-Асам А. Файласуф ал-Ғазали (ал-Ғазолӣ - файласуф). - Бейрут, 1981. -244 с.
5. Ал-Ғазали Муҳаммад. Избавляющий от заблуждения / Пер. с араб. А. Сагадеева // Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. - М.: Изд-во АН СССР, 1960. - С. 211-266.
6. Алиев М.Т. Идеи воспитания в трудах Имама Мухаммада Газали. Автореф. дис. канд. пед. наук. - Душанбе, 2006. - 25 с.
7. Алириза Мирараб Рази. Сопоставительный анализ нравственных взглядов в педагогических произведениях Абу Хамида Газали и Насриддина Туси. - Душанбе, 2014. - 164 с.
8. Аль-Джанаби, М.М. Теология и философия ал-Ғазали. - М.: Изд. дом «Марджани», 2010. - 240 с.
9. Афифӣ Ф. Асар ал-Ғазалӣ фи тавҷиҳ ал-ҳайат ал-ақлийа фи-л-ислам (Таъсири Ғазолӣ ба ҳаёти ақлонӣ дар олами ислом). – Димишк, 1961. – 116 с.
10. Бадавӣ А. Ал-Ғазалӣ ва масодируҳу ал-юнанийа (Ал-Ғазолӣ ва сарчашмаҳои юнонии таълимоти ӯ). - Бейрут, 1975. – 260 с.
11. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. - М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 211-266.
12. Гулов И. Ф. Проблемы знания и познания в философских и религиозных воззрениях ал-Ғазали. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. философ.наук. - Душанбе, 2020. - 25 с.
13. Диноршоев М. Гносеология Газали и его мировоззренческая сущность // Изв. АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук, 2001. - №4. С. 56-68.

14. Диноршоева З.М. Абу Хамид Газали и его отношение к философии. - Душанбе, 2002. - 159 с.
15. Зиёев И.Ғ. Зиёева З.И. Мухаммад Ғазолӣ// Зиёев И.Ғ., Зиёева З.И. Ахлоқ ва зебоишиносӣ: китоби дарсӣ. - Душанбе, 2019. - С. 92-104.
16. Игнатенко А.А. Познать непознаваемое (ал-Газали о рациональном познании трансцендентного: ал-гайб) // Средневековая арабская философия. Проблемы и решения. - М.: «Восточная литература» РАН, 1998. С. 175-210.
17. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность: автореф. дис. на соис. уч. степ. д-ра ист. наук. – Москва, 1979. – 45 с.
18. Керимов Г.М., Суфизм в ортодоксальном исламе и отношение к нему ал-Газали: автореф. дис. на соис. уч. степ. канд. ист. наук / АН СССР. Ин-т нардов Азии. – Москва, 1964. – 25 с.;
19. Кирабаев Н.С. Идея совершенства человека в этике ал-Газали // Философия зарубежного Востока о социальной сущности человека. М.: УДН, 1986. С. 88-98.
20. Кирабаев Н.С. Социальная философия мусульманского Востока, - М., 1987. -173 с.
21. Мубарак З. Ал-ахлоқ ‘инда-л-Ғазоли (Андешаҳои ахлокии Ғазолӣ). - Қоҳира, 1971. - 337 с.
22. Насыров И.Р. К вопросу о критике философии Абу Хамидом ал-Газали, Жур. Вопросы философии, №8(3). С. 60-77.
23. Наумкин В.В. Учение Ал-Газали и его социальная сущность. - М., 1972, -465 с.
24. Раҳмон Э. Суханронӣ оид ба лоихаи Қонун «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» санаи 14 декабри соли 2012 // <https://president.tj/event/speeches/1314> (санаи мурочиат: 20.12.2023).
25. Салибӣ Ҷ. Фалсафат ал-Ғазалӣ: муқаддима китоб ал-Ғазалӣ “Қавохир-ул-Қуръон. - Бейрут, 1983. – 191 с.; Абдулкарим ал-Усмон. Ад-Дирасат ан-нафсийа ‘инда ал-муслимин ва ал-Ғазолӣ (Таҳқиқ оид ба нафс дар осори мутафаккирони мусулмон). - Қаҳира: Мактаба Ваҳба, 1963. – 260 с.
26. Ходжаев К.Т. Педагогические взгляды мыслителей

- таджикского народа. Автореф. дис. канд. пед. наук. - Душанбе, 2010. - 25 с.
27. Ҷамолиддин Ҳумой. Ғазолинома: шарҳи ҳол ва осор ва ақоид ва афкори адабӣ ва мазҳабӣ ва фалсафӣ ва ирфонӣ Имом Абуҳомид ибни Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Аҳмад Ғазолии Тусӣ ((мутавалид 450-мутавафо 505). Таъби дуввум бо таҷдиди назар ва изофот. 1383, с.240-269.
 28. Шамолов А.А. Сравнительный анализ этики Абу Хамида Газали и Насриддина Туси. - Душанбе, 1996, -180
 29. Шамолов А.А. Ҳуҷҷатулислом Ғазолӣ: андешаҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ. - Душанбе:Дониш, 1996. 330 с.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Насриддинов Хукмиддин Начмиддинович дар мавзуи “Концепсияи фазилати инсон дар осори ахлокии Мухаммад Ғазолӣ” барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои фалсафа аз рӯйи ихтисоси 09.00.03 –Таърихи фалсафа (илмҳои фалсафӣ)

Калидвожаҳо: ахлоқ, фазилат, фазоил, манозил, мақомот, тасаввуф, ирфон, машшоияи шарқӣ, калом, ислом.

Мақсади таҳқиқот асосан аз таҳлили концепсияи фазилати инсон дар осори ахлокии Мухаммад Ғазолӣ ва таҳаввули андешаҳои ахлокии ӯ аз фалсафаи калом ба сӯи ирфон буда, барои расидан ба ин мақсад пажӯҳиш бо истифода аз методҳои назариявӣ ва амалии донишҳои илмӣ, усулҳои гуногуни мантиқӣ ва илмӣ, усули таърихӣ-фалсафӣ, аксиологӣ ва интиқодӣ, гузариш аз таҳлили таҷридӣ ба таҳлили мушаххас, усулҳои муқоисавӣ, таҳлил ва таркиби мавод ва ғайра истифода шудаанд. Навгонии таҳқиқот, қабл аз ҳама, аз он иборат мебошад, ки дар он бори аввал дар таърихи фалсафаи ватанӣ концепсияи фазилати инсон дар осори ахлокии Ғазолӣ мавриди таҳқиқи алоҳида қарор гирифта, фазилатҳои ахлоқӣ ҳамчун маърифати ахлокии олам ва инсон муайян ва аз ҷониби мутафаккир ба таври омехта - дар пояи дин, фалсафа ва ирфон тавзеҳ ёфтани онҳо нишон дода шудааст.

Дар боби якум таълимоти умумиахлокии Ғазолӣ таҳлил шуда, тавсифи мухтасари асарҳои ахлоқӣ ва асосҳои таълимоти умумиахлокии мутафаккир, таснифоти илмҳои Ғазолӣ ва ҷойгоҳи илми ахлоқ дар он ва табақабандии фазилатҳо дар таълимоти умумиахлокии ӯ дода шудааст.

Дар боби дуҷуми диссертатсия фазилати инсон дар таълимоти ахлоқӣ-ирфонӣ Ғазолӣ таҳлил гашта, фазилатҳои ахлоқӣ-ирфонӣ дар самти камолоти маънавии инсон, фазилатҳои ба ташаккули ахлоқи ирфонӣ мусоидаткунанда ва фазилатҳои марказии ахлоқӣ-ирфонӣ дар концепсияи мутафаккир муайян ва шарҳу тавзеҳ дода шудаанд.

Дар натиҷаи гузаронидани таҳқиқоти илмӣ асосҳои назариявии концепсияи фазилати инсон дар осори ахлокии Ғазолӣ асоснок ва таълимоти ахлокии ӯ таҳлилу баррасӣ шуда, дар асоси онҳо тавсияҳои зарурӣ барои амалисозии идеяҳои мутафаккир дар самти тарбияи аъзои ҷомеа пешниҳод шудаанд.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Насриддинова Хукмиддина Наджмиддиновича на тему «Концепция человеческой добродетели в этических произведениях Мухаммада Газали» на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – История философии (философские науки)

Ключевые слова: мораль, добродетель, манозил, мақомот, суфизм, мистицизм, восточный перипатетизм, калам, ислам.

Целью исследования является, главным образом, анализ концепции человеческой добродетели в этических произведениях Мухаммада Газали и эволюция его нравственных взглядов от философии калама к суфизму, в ходе которого было проведено исследование с использованием теоретических и практических путей получения научных знаний, различные логические и научные методы, метод историко-философского анализа, аксиологические и критические методы, переход от абстрактного анализа к конкретному, сравнительный метод, анализ и синтез материалов и т.д. Новизна исследования, прежде всего, состоит в том, что впервые в истории отечественной философии концепция человеческой добродетели в этических произведениях Газали было подвергнуто отдельному исследованию, а моральные добродетели были определены как нравственное познание мира и человека и показано их объяснение мыслителем смешанным путём – на основе религии, философии и суфизма.

В первой главе анализируется общэтическое учение Газали, дается краткое описание его этических произведений и основ общэтического учения мыслителя, классификации наук Газали и место этики в ней, классификация добродетелей в его общэтическом учении.

Во второй главе диссертации анализируются человеческие добродетели в этико-суфийском учении Газали, определяются и объясняются нравственно-мистические добродетели, направленные на духовную зрелость человека, добродетели, способствующие формированию мистической морали, а также центральные нравственно-мистические добродетели в концепции мыслителя.

В результате проведенного научного исследования были проанализированы и изучены теоретические основы концепции человеческой добродетели в этических произведениях Газали и его этическом учении, а на их основе даны необходимые рекомендации по реализации идей мыслителя в деле воспитания членов общества.

ANNOTATION

for the dissertation by Khukmidin Najmiddinovich Nasriddinov on the topic "The Concept of Human Virtue in the Ethical Works of Muhammad Ghazali" for the degree of Candidate of Philosophical Sciences in specialty 09.00.03 – History of Philosophy (Philosophical Sciences).

Keywords: morality, virtue, manazil, maqamat, Sufism, mysticism, Eastern Peripateticism, kalam, Islam.

The aim of the study is primarily the analysis of the concept of human virtue in the ethical works of Muhammad Ghazali and the evolution of his moral views from kalam philosophy to Sufism. The research was conducted using theoretical and practical methods of acquiring scientific knowledge, various logical and scientific methods, the method of historical-philosophical analysis, axiological and critical methods, transition from abstract analysis to concrete, comparative method, analysis and synthesis of materials, etc. The novelty of the study lies, first of all, in the fact that for the first time in the history of domestic philosophy, the concept of human virtue in Ghazali's ethical works was subjected to a separate study, and moral virtues were defined as the ethical cognition of the world and human beings. The thinker's explanation was shown to be a mixed approach based on religion, philosophy, and Sufism.

The first chapter analyzes Ghazali's general ethical teachings, provides a brief description of his ethical works and the foundations of his general ethical doctrine, Ghazali's classification of sciences and the place of ethics therein, and the classification of virtues in his general ethical doctrine.

The second chapter analyzes human virtues in Ghazali's ethical-Sufi teachings, defines and explains moral-mystical virtues aimed at the spiritual maturity of a person, virtues that contribute to the formation of mystical morality, as well as the central moral-mystical virtues in the thinker's concept.

As a result of the conducted scientific research, the theoretical foundations of the concept of human virtue in Ghazali's ethical works and ethical teachings were analyzed and studied, and based on them, necessary recommendations were made for the implementation of the thinker's ideas in the education of society members.